

J A Z Y K O V Ě D N Ě

A K T U A L I T Y

Časopis
Jazykovědného sdružení České republiky

roč. LI – 2014

č. 3 a 4

http://jazykovednesdruzeni.cz/jaz_akt.htm

ISSN 1212-5326

JAZYKOVĚDNÉ AKTUALITY

ročník LI (2014), číslo 3 a 4

Vydává Jazykovědné sdružení České republiky
s finanční podporou Akademie věd ČR.

<http://www.jazykovednesdruzeni.cz>

Redakční rada: Tomáš Duběda (hlavní redaktor)
Martin Šemelík (výkonný redaktor)
Jana Hoffmannová, Pavla Chejnová, Jan Kořenský,
Michaela Lišková, Diana Svobodová, Silvie Válková

Příspěvky laskavě zasílejte v elektronické verzi, ve formátu textového editoru MS Word, na e-mailovou adresu martin.semelik@gmail.com.

Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha,
č. j. NP 583/1993 ze dne 13. 4. 1993.

Časopis je zapsán v evidenci periodického tisku pod číslem MK ČR E 21347.

OBSAH

Odborné články

- Marie Vachková: *Z lexikografické dílny Velké německo-české lexikální databáze: Slovníkový příklad* 58
- Markéta Klimešová: *Prostředky realizace adverzativního vztahu v Koniášově Vejtažním naučení* 71

Seminář k uctění památky profesora Karla Hausenblas (uspořádaný 12. prosince 2013 Jazykovědným sdružením ČR a Pražským lingvistickým kroužkem)

- Petr Mareš: *Úvod k bloku příspěvků* 83
- Petr Mareš: *Jak Karel Hausenblas vymezoval styl. Cesty k precizaci pojmu* 84
- Alena Macurová: *Hausenblas nezveřejněný* 90
- Jana Hoffmannová: *Metajazyk, metařeč, metatext, stylizace komunikačních jevů v textu: Karel Hausenblas a žáci jeho* 97
- Irena Vaňková: *Lingvista a poezie. Poznámky nejen ke studiu konotací* 106
- Josef Šimandl: *Číslovky po Hausenblasovi* 118

Z jazykovědných pracovišť

- Tomáš Duběda – Martin Havlík – Lucie Jílková – Veronika Štěpánová:
Průzkum výslovnostního úzu u výpůjček a cizích vlastních jmen – metodologické otázky 125

Nové publikace

- Josef Štěpán: *Gramatika souvětí. In: Akademická gramatika spisovné češtiny (František Štícha a kol.)* 142

Interview

- Jan Kořenský: *Rozhovor s prof. PhDr. Rostislavem Kocourkem, CSc., u příležitosti jeho životního jubilea* 149

Kronika

- Ivana Bozděchová: *Komise pro slovanskou slootovorbu jubilejné* 157
- Zuzana Děngeová: *Brněnská konference mladých jazykovědců* 159

Z lexikografické dílny *Velké německo-české lexikální databáze*: Slovníkový příklad¹

Marie Vachková

Ústav germánských studií

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

marie.vachkova@ff.cuni.cz

Abstract: *The German-Czech Lexical Database: On the Dictionary Example*

The article deals with difficulties in choosing lexicographic examples from the point of view of corpus based lexicography. The author describes her experience with compiling and revising entries for the *German-Czech Lexical Database*. Samples from monolingual and bilingual dictionaries are given to illustrate some questions regarding the form, contents and authenticity of a lexicographic example. Finally, the author summarizes parameters which might serve as a guideline for those who compile dictionaries and face difficult decisions while extracting suitable chunks from very large corpora and consider the lexicographic practice in current print dictionaries.

Keywords: lexicography, lexicographic example, corpus-based dictionary

1. Úvodem

Základem tohoto textu je přednáška, která posloužila jako podklad pro diskusi mezi lexikografickými týmy Ústavu pro jazyk český AV ČR a Ústavu germánských studií na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Je výčtem řady zobecněných poznatků a závěrů z několikaleté práce na tvorbě a revizích vstupů v nominální části *Velké německo-české lexikální databáze* (dále jen VNČAS),² ale i z revizí slovníků odborných, které představují vedlejší výstupy dlouholetého germanistického projektu.³ Proto existuje snad již poměrně bohatý materiál⁴ pro občasné skromné závěry,⁵ které by mohly inspirovat **začínající**

¹ Tento článek věnuji s velkou vděčností paní PhDr. Běle Poštolkové, CSc., a to za odborné vedení při práci na VNČAS. Je určen především těm, kdo již na slovnících pracují. Za cenné podněty při vzniku finálního textu děkuji Mgr. Michaele Liškové.

² Původně „Velký německo-český akademický slovník“. I když se myšlenka tištěného slovníku vzhledem k vývoji dostala až na vedlejší kolej, je v týmu stále užíváno termínu „slovník“; kvůli kontinuitě používáme i tuto zkratku.

³ Kommová, J. et al. (2005): *Německo-český chemický slovník*. Praha: Karolinum.

⁴ V současnosti se v databázi nachází téměř 80 000 vstupů (tj. strukturovaných heslových statí, viz též pozn. 7), které jsou postupně revidovány.

⁵ Žádná součást lexikografického díla (heslář, struktura hesla, metajazykový aparát atd.) není soběstačná. V tomto příspěvku se dotýkám tématu slovníkového příkladu především ze zpracovatelského hlediska při plném vědomí faktu, že by mu měla předcházet část o segmentaci významu. Souvislost obou témat je aktuální především při práci s velkým množstvím materiálu.

slovníkáře a studenty, kteří se podílejí na VNČAS, v jejich praxi:⁶ Text je určen především jim, a proto přináší praktické rady i části heslových statí⁷ z obou porovnávaných jazyků,⁸ a to jak z odborné, tak i obecné slovní zásoby.⁹ Pro doložení vyřčených zkušeností přináší i několik ukázek z výkladových i překladových slovníků,¹⁰ bez nichž si práci na databázi sotva lze představit. Východiskem je přístup charakterizovaný jako *corpus based*,¹¹ pro nějž je příznačné mj. porovnávání korpusových řešerů s existujícími slovníkovými díly a jejich částečné zohlednění.¹²

2. Několik poznámek ke slovníkovému příkladu

Pokud by někdo tajně poslouchal za dveřmi Lexikografické sekce ÚGS¹³ v době, kdy zde probíhají revize vypracovaných databázových vstupů,¹⁴ ztratil by možná představy o lexikografické práci jako pohodové činnosti,¹⁵ která

lu: Od analýzy dokladů se postupuje k inovované strukturaci významu (srov. Čermák 2009). Podobně se postupuje i ve VNČAS, i když kvůli rychlejší orientaci autoři vstupů sahají po moderních slovnících českých i překladových.

⁶ Názory na potřebu teoretické výchovy lexikografů se liší. Kvalifikovaná a lingvisticky ukotvená lexikografická praxe není identická s nadšeným sběratelstvím, které se někdy skrývá za komerčními slovníky. Lexikografický trénink spočívá podle zkušeností autorky v kurzu lexikologie a tvoření slov, dále pak v supervizích ze strany zkušeného slovníkáře a minimálně dvou let samostatné práce.

⁷ Termín „heslová stat“ je v tomto příspěvku používán nejen tehdy, je-li řeč o tištěném slovníku či jeho elektronické podobě, která obvykle tištěnou verzi kopíruje, ale rozumí se jím i standardně upravený náhled databázového vstupu, který vidí na displeji uživatel díla. Zpracovatel VNČAS má k dispozici ještě náhled strukturovaný (tj. ve formě číselného rastru). Ten respektuje formální náležitosti textu pro import do databáze.

⁸ K roli kontrastivní lingvistiky v německo-českém překladovém slovníku srov. Vachková (2003).

⁹ V současnosti probíhají práce na slovní zásobě několika terminologických výběrů (astronomie, archivnictví, hudební věda a další).

¹⁰ SSČ, DUW, LGWDAF, Wahrig (viz seznam literatury).

¹¹ Korpus DeReKo (Deutsches Referenzkorpus), kookurenční databáze CCDB, DWDS, korpusy ÚČNK, InterCorp.

¹² Rozlišování mezi *corpus based* a *corpus driven* jako první u Tognini-Bonelli (2001).

¹³ Pracoviště založené autorkou statě v roce 2000, viz např. Vachková (2011).

¹⁴ První výstupy jsou na intranetu FF UK, viz:

<https://lexarchiv.ff.cuni.cz/slovník/> (1. 10. 2014).

¹⁵ Srov. známý citát německého lexikografa Kaspara von Stieler (1632–1707) o útrapách slovníkové práce: Wen strengen Richters / Spruch zur langen Qual ver(ur)teilt / sein Leben kuemmerlich mit Ach und Weh zuraedern: Dem darf kein Zuchthaus nicht der Kraefte Mark entaedern; nicht Schürfen / Steinschnitt nicht / und / wenn er Eisen feilt. Man laß' ein Woerterbuch nur den Verdammten schreiben. Dies' Angst wird wohl der Kern von allen Martern bleiben. Kaspar von Stieler, Vorrede XXXXIII. – Kdo přísným orčelem ztrestán / v loukotích sténat a zemřít / pak v žaláři dožít je mírný trest / i kůži je málo sedřít. Řezání kamenů z ledví / mučení pravé proň není. / Má-li pak opravdu trpět / železa brousit je málo. / V úzkostech strašlivých / necht' ztrestán je viník: dejme mu za úkol napsati slovník. (Překlad M. V.; orig.

v něčích představách vyžaduje nižší IQ než například zkoumání komplikovaných syntaktických konstrukcí.¹⁶ Slyšel by, jak se uvnitř neustále dohadují o kompromisech týkajících se občas pravopisných a tvaroslovných variant a dělení slov, častěji o lexikografických dokladech¹⁷ a jejich původu, důvěryhodnosti, nevhodném rozsahu, zrádném slovosledu, o míře srozumitelnosti autentických vět vytržených z kontextu, ekvivalentech systémových a překladových, synonymech, antonymech, ale snad nejvíc by ho zaujaly debaty o nanicovatých, nemastných neslaných, nepoužitelných, nedostatečných, nemožných, netypických, neúnosných, nic neříkajících, neúplných, opsaných, podivných, problémových, převzatých, příliš úsporných, šikovných, školometských, šroubovaných, vybájených, vykonstruovaných, vymyšlených, vyšinutých, zavádějících, zideologizovaných či zhora zbytečných slovníkových příkladech. Poznal by, že se ti lidé usmívají nad prací svých kolegů, kterou právě kontrolují, ale že často jedním dechem sebekriticky uznávají, jak sami nejednou dokázali zvolit příklad ještě daleko horší. Možná také, že by si řekl, jak se zaštiťují svým načeným věděním, jež jsou občas vzápětí ochotni někdy i s (předstíranou) vděčností popřít, protože si právě někde vyhledali, že se věci mají poněkud jinak (ech, ta paměť). A taky že se vyjadřují nelichotivě o slovnících, na nichž se dříve podíleli i oni sami. Nebylo by tedy divu, kdyby se N. N. zeptal, jestli ti nešťastníci alespoň vůbec něco vědí najisto, když jejich hlavní profesí je pochybovat. Největší šok by pro něj asi nastal, kdyby vstoupil a spatřil, že odposlouchávané osoby jsou obklopeny velmi drahou sekundární (mj. i metalexikografickou)¹⁸ literaturou, které se ale při revizích dotýkají jen výjimečně.¹⁹

Osazenstvo by hosta poučilo, že tyto prameny pocházejí často (ne-li většinou) od oněch ověřených, kteří slovníky nejen nikdy nepsali, ale často jich pořádně ani nepoužívali, protože jejich mateřštinou byl některý ze světových jazyků,

cit. dle Gerharda Augsta, srov. http://ids-pub.bsz-bw.de/frontdoor/deliver/index/docId/1838/file/FB24.1_Lexikon_Wortbildung_Augst_I.pdf, 1. 10. 2014.)

¹⁶ Status jednojazyčné lexikografie převyšuje alespoň v německojazyčné oblasti velmi výrazně status lexikografie překladové. Přestože obě stály vždy v centru společenského zájmu, platí jednojazyčná lexikografie vzhledem k tradičním diskusím o jejím potřebném teoretickém ukotvení (např. návaznosti na teorie významu, teorie lexikografické definice) jako disciplína vědecká. K vyššímu renomé přispívá i kulturní a politický význam výkladových slovníků v německé historii, zvážíme-li mj. snahy usilující o kodifikaci němčiny. Srov. Drosdowski et al. (1977, s. 9).

¹⁷ Pozor na zaměňování termínů „lexikografický příklad“ a „lexikografický doklad“ („Beispiel“ vs. „Beleg“). V české odborné literatuře se zpravidla tyto termíny důsledně nerozlišují, srov. např. *Manuál lexikografie* (1995, s. 243).

¹⁸ Metalexikografie (též „Wörterbuchforschung“) je termín používaný v německé a anglické literatuře jako označení pro disciplínu zabývající se vědecky fundovanou analýzou lexikografických příruček. Tento termín ale není chápán jednotně, srov. přehled o diskusi v úvodní kapitole od Adamska-Saľacziak (2006).

¹⁹ Autorka má na mysli díla, jejichž autoři sice pozdvihli lexikografii na vědeckou disciplínu, ale která kvůli svým abstrakcím, formalizovaným výkladům apod. nemají s aplikací na práci s korpusy moc společného. Tento názor sdílí např. i Adamska-Saľacziak (2006).

a tak sami ani moc nepřekládali (anebo je moc nezajímal svět, v němž žijí).²⁰ Právě proto asi většina těchto vědeckých knih prý operuje s velmi málo návody, posteskl si někdo, které by posloužily za vzor tápajícímu slovníkáři. A že na to pravé řešení musí člověk stejně nakonec přijít sám. Čím déle člověk na slovníku pracuje, tím opatrněji zobecňuje; odvahy ke psaní detailních návodů, jak vytvořit opravdu dobrý slovník, postupně ubývá, protože překvapení s postupujícími pracemi neberou konce. Takže pokud sám něco napíše, jde spíše o detailní rozbor dílčích problémů, a nikoliv o syntetickou práci postihující rady týkající se širšího spektra zpracovatelských oříšků. Možná by se N. N. taky dozvěděl, že psát vznešeně o lexikografickém procesu²¹ je opovázlivost, protože i ten lze uchopit pouze velmi schematicky. O desítkách lepších či horších rozhodnutí při výběru dat a simultánním hledání v mnoha pramenech i „oknech“ (někdy i dvou displejích), názorech individuálních i kolektivních, opakovaných autokorekcích, jakož i o působení vnitřních i vnějších okolností (aktuální asociace v mysli, kolísající motivovanost, únava apod.) ani nemluvě. Slovník zůstává vždycky pouze uměním možného.²²

Lexikograf je neustále vystaven třem mocným faktorům: Z jedné strany si podvědomě neustále představuje **potenciálního uživatele** (což je v pořádku) a zároveň své **potenciální kritiky**, kteří sice byli ušetřeni slovníkářské práce, ale o to raději budou rozebírat nalezené nedokonalosti (tomu je se naopak nutno bránit; někdy stačí požádat kritika, aby zpracoval ono heslo²³ a celé denní penzum zcela bez omylů za jeden den raději sám). Ona představa není pouze mrzutá, je přímo nutná a užitečná, protože autora hesla chrání před nežádoucí subjektivitou. (NB: Měj na mysli, co je centrální/periferní, vžij se do uživatele, co by mohl hledat, v čem se obvykle chybí po stránce gramatické či stylistické. Tvoje volba ať je pro uživatele pomocnou rukou, nikoliv projevem Tvé záliby či samolibosti. Zde je pak třeba ukotvit i argument proti případné kritice Tvé volby. Pokud důležitou informaci vynecháš, riskuješ.) Faktor číslo dvě působí současně a je spjat s úvahami zásadního rázu, např.: „Koheze kolokace je vysoká, frekvence také, ale v životě jsem to neslyšel(a).“ (**Jak různě dlouhé jsou životy členů smíšeného autorského kolektivu a jak dobře, že mohou s kolegy porovnávat své soudy!**)²⁴ Myšlenky jako „Zní mi to cizí“ nebo „Nic si nemohu vybavit a uživatel nejspíš taky ne“ berme také vážně. Podle hodnot frekvence a koheze se řídí extrakce frekventovaných kolokací z korpusu. Jenže:

²⁰ Srov. ostrou reakci na pojetí funkce slovníku u H. E. Wieganda od autorů Svena Tarpa a Henninga Bergenholtze – Tarp (1995) a dále Bergenholtz – Tarp (2003), *Hermes, Journal of Linguistics* 31/2003, viz: http://pure.au.dk/portal/files/9895/H31_11.pdf, 1. 10. 2014.

²¹ K základní terminologii viz např. Wiegand (1998).

²² Viz Čermák – Blatná (1995, s. 246).

²³ Tradičně udávaný optimální počet dvaceti průměrně dlouhých databázových vstupů za osmihodinovou pracovní dobu je pouze orientační. Počet zpracovaných vstupů se řídí dle jejich obtížnosti a rozsahu.

²⁴ Srov. Vachková (2012).

Jakou formou kolokace zachytit? Některé kolokace mohou být bez kontextu (*dobrá, klíčová, ústřední, všetečná, zapeklitá otázka*), jiné musí mít širší záběr, neboť jsou součástí větneho segmentu, resp. věty. Kolokace je třeba chápat v širším slova smyslu.²⁵ I sama kolokace může fungovat jako báze: *účastník soutěže* NE, *účastník soutěže o veřejnou zakázku/o nejhezčí model/ o Evropské unii/ ve II. kategorii/v balení dárků* ANO. Ve sporných případech platí pravidlo „raději více než méně“. (NB: Příklad je možná třeba doplnit či rozšířit tak, že se navrátíš k dokladu a pokusíš se zvýšit jeho sémiotickou a gramatickou hodnotu. Zkontroluj, zda nepůsobí toporně, eventuálně sáhni po jiném dokladu – příklad v infinitivním tvaru, který se vyskytuje pouze teoreticky či velmi zřídka, dovede zmást. Nejen vhodný doklad, ale i vhodný příklad je takový, který co nejvíce koresponduje s asociačními celky příjemce – je nastolena rychlá harmonie a usnadněno porozumění.)²⁶ Dosáhne se tak snadněji cíle, totiž integrace slova do mentálního slovníku. Při přemítání na téma „raději tenhle příklad snad upravit“ nebo „raději zvolím něco, co má menší objektivně měřitelné hodnoty, ale zní to důvěrněji“ atd. nastupují pochybnosti: „Cožpak korpusové statistiky

²⁵ „A collocation is any holistic lexical, lexico-grammatical or semantic unit normally composed of two or more words which exhibits minimal recurrence within a particular discourse community.“ (Siepmann 2005, 30).

²⁶ Na následující dvojici se lze poučit o souhře mezi širokou parafrází a třemi příklady, z nichž pouze jeden je konkrétnější, další dva příklady tvoří syntagmata v infinitivu (DUW), Wahrig uvádí jen krátkou definici, ale více příkladů: jeden velmi názorný příklad blízký běžnému uživateli a dále čtyři kolokace. Pro zajímavost ještě uvádím ukázkou ze PSJČ a SJČ:

Lu|xus, der; – [lat. luxus, zu lat. luxus = verrenkt u. viell. eigtl. = Abweichung vom Geraden, Normalen]: *kostspieliger, verschwenderischer, den normalen Rahmen (der Lebenshaltung o. Ä.) übersteigender, nicht notwendiger, nur zum Vergnügen betriebener Aufwand; Pracht, verschwenderische Fülle: ein solches Auto ist reiner L. (ist nicht notwendig); großen L. treiben; im L. leben* [příklady zvýrazněny M. V.]

(© Duden – Deutsches Universalwörterbuch. 4. Aufl., Mannheim 2001 [CD-ROM])

'Lu·xus <m.; –; unz.> den normalen Lebensstandard überschreitender Aufwand, Verschwendung, Prunk; **sich den ~ einer Fahrkarte erster Klasse leisten; das ist ~** das ist zwar schön u. angenehm, aber zum Leben nicht unbedingt notwendig; **das ist reiner, übertriebener, totaler ~** [lat.] [příklady zvýrazněny M. V.]

(© Wahrig 2003 [CD ROM])

luxus, -xusu a -xu (zř. lux, -u) m. přepych. [Zeyer] miloval zabezpečený komfort a rafinovaný luxus. Čas. Zdálo se, jako by byla v luxu se zrodila. Svět. Literatura bez takového luxusu [almanachů] obejít se a zdárně zkvétati nemůže. Pal. Mnohý pokládá veškeré umění za jakýsi luxus. Hostin. Člen orchestru a palazzetto! Český skladatel a podobný lux, podobné bohatství! Zey. Přesvědčení je pro chudého luxus věc, které si nemůže dopřát. Vach. D upřílišenost, přepjatost vůbec, rozmar. Z luxu se [dívka] zamilovala do hrbatého. Maj.

(PSJČ, http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=luxus&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&numcchange=no¬_initial=1, 28. 4. 2014)

luxus, -su m <1> *přepych*: ♦ to je pro mne l. *nemohu si to dovolit*; [...]
(SSČ 2000)

pro mě nemají být za každou cenu rozhodující?“ (NB: Z korpusu jdi na internet, prozkoumej počty a jejich relace, jdi třeba i do jiného korpusu, porovnej výsledky. V obtížném vyhodnocování prokonzultuj se zkušenějším kolegou, ale neztrácej čas. Hrozí nebezpečí, že se unavíš blouděním po různých zdrojích. Tip: nahrávej si na diktafon sled svých rozhodování v těch komplikovanějších případech. Zachovej si odstup.)²⁷

Za pochodu se přidává **faktor číslo tři: stres z časového skluzu**. (NB: Jdi se na dvě tři minuty projít. Slovníkovou práci opravdu nejde urychlit. Heslové statě vznikající ve spěchu či bez zájmu toto také uživateli prozradí.)²⁸

Lexikografie nemůže být jen aplikovanou strukturalisticky zaměřenou lexikologií.²⁹ Ta jako každá jiná věda hledá především hlavní systémové vztahy a popisuje zřetelné struktury,³⁰ které jsou mnohdy nasazeny na tradiční (aristotelovské) kategorie.³¹ Hovořit zde o *love-hate-relationship* mezi lingvistikou a lexikografií³² by bylo laciné. Ani korpusově orientovaný lexikograf se neobejde bez lingvistického základu: **Znalost klasické strukturalistické lexikologie, tvoření slov a stylistiky ale nemůže dostačovat v rozsahu příruček, které budují pouze na jednom jediném pojetí.**³³ Vhodným doplňkem je zájem o krásnou literaturu,³⁴ literární překlad a svět kolem nás. Zde je částečná záruka, že námi vybraný slovníkový příklad bude mít onu potřebnou sémiotickou

²⁷ Viz Vachková – Belica (2009, s. 16): „By referring to cogent indicators obtained from the SOMs, the lexicographer empowers the dictionary user to constitute meanings by activating their own association awareness. We appreciate the conclusions in Marx 1984:81 where associations are seen as a multi-tiered hierarchized phenomenon which cannot be described by pure statistics, and we encourage further investigation into SOM-based semiosis and its lexicographic applications, e.g., in the context of psycholinguistic research.“ (cit. dle elektronické verze na <http://corpora.ids-mannheim.de/ccdb/>, 1. 10. 2014).

²⁸ Viz pozn. 10.

²⁹ Srov. Martin (2002, s. 52).

³⁰ Proto tak málo výsledků strukturně lingvistických studií může přímo vejít do lexikografických děl. Jde o dva naprosto odlišné pohledy: systém versus úzus!

³¹ Výzkum lexikálně sémantických vztahů je toho názorným dokladem, podíváme-li se na současné metody výzkumu synonymie a antonymie: vědci pracují s korpusy a s podrobným výzkumem lexikálně-sémantických vztahů ukotvených v úzu, který zahrnuje i syntagmatickou rovinu (srov. sborník vydaný Storjohann 2010).

³² Srov. R. R. K. Hartmann (2007): *Translation and Bilingual Lexicography, with Special Reference to Parallel Text Corpora*. (<http://project2007.hau.gr/telamon/files/Hartmann.pdf>, 1. 10. 2014)

³³ Autorka zastává názor, že jazyk je natolik mnohohvrstevný fenomén, že pro potřeby slovníkového zpracování je přínosné vyhodnocovat zpracovávané jevy z různých teoretických pohledů, které se mohou dobře doplňovat. Vhodnou četbou je např. Palmer (1968).

³⁴ Slovníkář by měl rád číst krásnou literaturu a rozvíjet si neustále vlastní slovní zásobu. Snad nejvíce se deficit ve slovní zásobě projevují v oblasti frazeologie, básnické slovní zásoby a klesá i citlivost pro styl. Čím více čtu, tím opatrněji říkám větu „To jsem nikdy neslyšel(a)/neviděl(a)!“

kou (a např. i přidanou kulturní) hodnotu,³⁵ plastičnost.³⁶ Je třeba stále pracovat na citlivosti pro styl příkladu: v databázi VNČAS stylisticky příznakové příklady značeny jsou, pokud existuje difference mezi stylistickou hodnotu příkladu a jeho překladu.³⁷

To, že internet přesahuje svým rozsahem kapacitu našeho vědění a přibližuje nám vzdálenější či úplně cizí funkční domény slov, resp. nám neznámé asociační sféry, lexikografa nemá uvádět do nejistoty, ale má mu pomoci rozlišit podstatné od nepodstatného. (V tomto ohledu se osvědčuje korpusový nástroj SOM.)³⁸ Vztaženo na slovníkový příklad: nepleťme si slovník většího rozsahu (např. DUW) zahrnující všeobecnou slovní zásobu a jádra vybraných terminologií³⁹ s vědeckými příručkami (NB: Vyhni se komplikovaným příkladům pocházejícím ze speciálních vědeckých prací) anebo s encyklopediemi – např. k chemickým sloučeninám nemá cenu uvádět vzorce, protože ty ani ve slovníku výkladovém, ani překladovém nikdo hledat nebude. A kdyby tam byly (výběr bude opět sporný), bude schopen je uživatel pochopit? Pro propojení jazykových a odborných informací ve výkladovém slovníku neexistuje snadný návod. Navíc je řeč o databázích, je tedy nutno přemýšlet nad tím, jak pracovat s hypertextem a na propojení s ostatními vhodnými informačními zdroji vyšší úrovně, jinými korpusy či encyklopediemi apod.!

³⁵ V databázi VNČAS se přímo počítá s uváděním známých titulů uměleckých děl a jejich překladů.

³⁶ Tato poznámka zobecňuje poznatky z revizí pár set hesel vypracovaných lingvisty bez zájmu o literární překlad. Jejich zúžený pohled prozrazuje vyhraněný zájem o struktury doložené na velmi úsporných příkladech.

³⁷ Srov. Vachková (2013).

³⁸ Srov. Vachková – Belica (2009).

³⁹ Ke zpracování botanické terminologie viz Birkhahnová (2003).

⁴⁰ Srov. např. informační lexikální systém Elexiko propojený s CCDB či koncepci nástroje VICOMTE. U posledního jmenovaného jde o epistemickou složku na bázi výzkumu kookurenčních profilů (<http://www1.ids-mannheim.de/fileadmin/kl/dokumente/flyer-envicomte.pdf>, 1. 10. 2014). Dokladem propojení jazykové a encyklopedické složky je např. slovník chemické terminologie od Kommové (2005):

Kalk|ge|halt der -(e)s, -e **1.** obsah vápna: ***Kalkgehalt des Bodens** obsah vápna v půdě* **2.** obsah vápníku (v kapalině): ***Kalkgehalt des Wassers** obsah vápníku (ve formě Ca^{2+}) ve vodě; **Kalkgehalt des Blutes (Gehalt an Calcium im Blut)** obsah vápníku v krvi.*

Zde dále šlo o podchycení valence:

***Die beiden Stoffe gehen eine (chemische) Verbindung ein.** Obě látky tvoří (chemickou) sloučeninu. **Verbindungen sind Reinstoffe, die sich in andere Stoffe zerlegen lassen.** Sloučeniny jsou čisté látky, které lze rozložit na jiné látky.*

Ukázka exemplifikace s encyklopedickou informací v jednom hesle:

Ka|li|um, K das -s, (jen sg) draslík -u m, kalium -ia n ♦ ***Kalium ist ein sehr weiches, silbrig glänzendes Alkalimetall.** Kalium je velmi měkký, stříbřitě se lesknoucí alkalický kov.*

Znalosti z oblasti sémantiky jsou samozřejmě nutné, ale stavět proti sobě ve výkladových slovnících aplikované sémantické teorie není třeba.⁴¹ Strukturní sémantika i sémantika prototypů mohou přispět každá svým dílem. Významy slov mají různý stupeň ohraničenosti, při jejich výkladu je nutno přihlédnout k adresátu díla. **Těžiště zájmu se v poslední době⁴² přesouvá u výkladového slovníku od definice, resp. parafráze k příkladové části kvůli jejímu mnohdy dlouhému tvaru a ne právě stravitelné obsahu.⁴³ Příklad v bilingválním slovníku hraje velkou roli pro překladatele. Korpusová analýza pak pomáhá autorovi hesla rozlišit statisticky specifické a nespecifické.⁴⁴**

Požadavky na slovníkový příklad jsou přitom víceméně stále stejné: jeho srozumitelnost je předpokladem snadné komunikace mezi uživatelem a slovníko-

Blei, Pb das -(e)s, (zprav sg) olovo -a n ♦ **Blei** ist ein blaugraues, weiches Schwermetall. *Olovo je modrošedý, měkký těžký kov.*

Možnost usouvztažnění a vysvětlení odborných termínů lze obsáhnout v jedné větě:

Der Absorbens ist ein Stoff, der bei der Absorption einen anderen aufnimmt. *Absorbent je látka, která přijímá jinou látku. Die Wasserflüssigkeit wird als Absorbens bezeichnet, die absorbierende Substanz als Absorptiv, die beladene Wasserflüssigkeit als Absorbat. Kapalná voda se označuje jako absorbent, absorbovaná substance jako absorptivum, kapalná voda s absorptivem jako absorbát.*

⁴¹ Srov. úvodní kapitoly z Engelberg – Lemnitzer (2004).

⁴² Srov. např. Miller (1984), dostupné na dl.acm.org/ft_gateway.cfm?id=980588&type=pdf, (1. 10. 2014): „A dictionary is an extremely valuable reference book, but its familiarity tends to blind adults to the high level of intelligence required to read it. This aspect becomes apparent, however, when school children are observed learning dictionary skills. Children do not respect syntactic category and often wander into the wrong lexical entry, apparently in search of something they can understand. They also find it difficult to match the sense of a polysemous word to the context of a particular passage. And they repeatedly assume that some familiar word in a definition can be substituted for the unfamiliar word it defines. The lexical information that children need can be provided better by a computer than by a book, but that remedy will not be realized if automated dictionaries are merely machine-readable versions of the standard printed dictionaries.“

⁴³ Srov. Hanks (2008).

⁴⁴ Srov. Vachková (1999). Průzkum ukázal, že překladatelé věnují obrovskou pozornost především příkladům, které porovnávají s příkladovými částmi jiných slovníků, a z toho usuzují na význam slova a jeho užití. Definice se dostává do popředí v pedagogické lexikografii, ale jen za podmínky, že bude náležitě zohledněn adresát: Zatímco DUW přináší:

Mellis|se, die; -, -n [mlat. melissa, zu griech. melissóphyllon = Bienenkraut, aus: méliissa = Biene u. phýllon = Blatt, Pflanze]: *(zu den Lippenblütlern gehörende) Pflanze mit unscheinbaren weißen Blüten u. zitronenähnlich duftenden Blättern, die als Heil- u. Gewürzpflanze verwendet wird,*

zjednodušuje studijní slovník pro cizince LGWDAF definici na:

eine Pflanze, die nach Zitrone riecht u[nd] aus der man Tee macht.

vým textem. Čím je příkladová část promyšlenější a čím lépe se autor trefí do intersubjektivně sdílené asociace, tím je příklad užitečnější.⁴⁵

Podle vědění autorky nikdo zatím nenapsal studii, která by pozdvihla mysl slovníkářů tím, že by připustila fakt, že díky přebohatým korpusům existuje u některých slov velká variabilita v kategorii „vhodný příklad“ a zároveň by se důkladně zabývala problematikou řazení příkladů nejen z hlediska kolokability, ale i hlediska gramatického, sémiotického a kognitivního.⁴⁶

Jinými slovy:

- Všechna data ve slovníku, tudíž i charakter celé příkladové části i příkladu samotného (jeho vlastností, rozsahu) se řídí rozsahem slovníku a avizovaným adresátem díla. Čím vágnější adresát, tím vágnější kritéria pro výběr a úpravu příkladů, tím neurčitější bude i argumentace pro jejich výběr a podobu. Konceptu slovníku nechť předchází důkladná debata o potřebách uživatele.
- Příklad (redukováný či upravený autentický doklad) slouží k vytvoření představy o popisovaném slově: upřesňuje jeho význam, představuje nám formy typické pro jeho užití. Příklady mohou být doplněny gramatickými informacemi (např. údaji týkajícími se syntaktické, sémantické, logické valence). Příklady v infinitivech mohou i nemusí stačit, u slovníků L1/L2 (u překladových slovníků z mateřštiny [L1] zaměřených na produkci textu v cizím jazyce [L2]) je situace jednoznačná: na kvalitě a zdařilosti slovníkového příkladu leží tíha gramatického výkladu: **Příklad se má stát součástí mentálního slovníku adresáta.**⁴⁷
- Smířme se s tím, že existují lepší a horší řešení, anebo několik možných výběrů. Nestresujme se iluzí, že je pouze jedno. Interakce individuální jazykové kompetence a výběru je nejen záležitostí definovaných preferencí (NB: Exemplifikuj všechny typy struktur – od atr. + subst. přes valenční příklady až po typické pragmatické obraty, větné segmenty, věty, frazémy, přísloví!), ale též „jazykového citu“, všeobecného vzdělání, sečtělosti a instinktu, popř. velmi inspirativní pedagogické praxe.
- Příkladem autor importuje do heslové statě i věcné informace: slovník není jen jednostranným nástrojem pro vyhledávání informací pouze jazykových,⁴⁸

⁴⁵ K sémiotickému aspektu lexikografického příkladu srov. Vachková – Belica (2009) (draft dostupný na <http://corpora.ids-mannheim.de/IJGLSA.pdf>, 1. 10. 2014). K psychologickému aspektu (*data priming*) srov. Schwanenflugel – Gaviska (2005).

⁴⁶ K diskusi o kolokabilitě adjektiv a řazení příkladů ve VNČAS viz připravovaný text T. Budína, XXV. ročenka Kruhu moderních filologů, dostupné na www.kmof.cz.

⁴⁷ Nové lexikální jednotky vcházejí do mentálního slovníku zpřístupněním významu. Srov. např. Keith (2009, s. 497) na <http://bit.ly/1u46VYo> (1. 10. 2014). V citovaném zdroji jde o to, jak se jedinec dostává do mentálního slovníku; autor uvádí, že při recepci přes formu, při produkci přes význam: „4. The hearer accesses the mental lexicon from the phonological or graphological form of the entry. 5. The speaker accesses the mental lexicon through the meaning.“

⁴⁸ Srov. Bergenholtz – Tarp (2003).

ale vhodným příkladem lze slovník vybavit i další informační hodnotou; ta však nesmí výrazně přesahovat předvzdělení avizovaného adresáta (vyhýbáme se příliš specializovaným kontextům).

- Příkladovou část může autor po tematické stránce bohužel směřovat i jednostranně, např. výběrem negativistických korpusových dokladů pocházejících (v případě korpusu DeReKo) většinou z denního tisku. (Příklad: všechny negativní lidské vlastnosti asociuji nejpohodlněji a nejrychleji s osobnostmi činnými v politice, a tak vybírám tzv. „trefné“ doklady.) Každý autor upadá do stereotypu, pozor, aby do hesla neimportoval svůj světový názor. Slovník má být nestranný i v příkladu.
- Pozor na slovníkový balast. Nic neříkající příklad nezachráním tím, že ho doplním o aktuální jména, čísla či zbytečné údaje.
- Pozor na slovníkový balast i tam, kde jde o výběr příkladového materiálu k valenci. Zde nejsou vhodné příliš dlouhé konstrukce, je vhodné uvádět jak strukturní vzorec, tak příklad. Každý slovní druh má typické, centrální vlastnosti a ty je třeba na gramatické i sémantické úrovni do slovníku zapracovat.

Nesnáze spjaté se slovníkovými příklady přesahují téma výběru; lexikograf si jako u ostatních prvků struktury hesla klade obecné otázky, jako např.:

- Jakou měrou je možno provádět úpravu, resp. redukci dokladu? Oba zásahy s sebou přinášejí dost problémů (např. defektní slovosled, riziko nesrozumitelnosti). Do jaké míry je únosný import vlastní „dokladové kompetence“?⁴⁹ Příklad by měl mít definovaný kontext, ale není to všude nutné. Může mít malá míra „slovníkového balastu“ někdy i pozitivní funkci?⁵⁰
- Nejen „učesanost příkladů“, ale i jejich řazení je problém: jak např. didakticky zmírnit vzrůstající náročnost syntaktickou i sémantickou (od nejjednoduššího – ale ne vždy nejfrekventovanějšího – ke komplexnějšímu, zato však častějšímu spojení)?
- Nejkratší slova (např. větné částice) vyžadují komplex příkladů, který musí být úplný.⁵¹ Příklad se tak stává do jisté míry gramatickým výkladem! Jak optimálně zpracovat modální slovesa, která potřebují větší metajazykový komentář a širší kontextualizaci?
- Za výzkum by stála i formální, tj. grafická a pravopisná stránka textu: Příklady se často pohybují svým rozsahem a charakterem mezi spojením a větou. Jaký má tato stránka přínos pro sémiózu?

⁴⁹ Na rozdíl od historické lexikografie, kde je dokladová kompetence nepřipustná, hraje tento faktor v synchronní lexikografii značnou roli (srov. Reichmann 2012, s. 474).

⁵⁰ Srov. pozn. 25. Doklad reflektovaného (nejen automatizovaného) užití slova má pro lingvistu i překladatele krásné literatury velkou cenu.

⁵¹ Viz pozn. 47. K jednomu z možných pojetí zpracování částic v překladovém slovníku viz Nekula (2008).

3. Závěrem

Nejen co nejlepší volba slovníkového příkladu, ale i ztvárnění jakékoliv lexicografické informace by se mělo opírat o výzkum věnující se samotným předpokladům metalexikografického snažení. Proto je nutné se co nejvíce obrátit k současnému uživateli, jeho způsobu vnímání slovníkového textu a jeho požadavkům na informační strukturu slovníku vůbec.⁵²

Literatura

Slovníky

Duden – *Deutsches Universalwörterbuch*. Mannheim ⁴2001. [CD/ROM]. (DUW)

Duden – *Deutsches Universalwörterbuch*. Mannheim ⁵2003. (DUW)

Götz, D. – Haensch, G. – Wellmann, H. (Hrsg.) (⁵2002, 2008): *Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*, Langenscheidt KG, Berlin und München. [CD ROM]. (LGWDAF)

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Academia, Praha 2005. (SSČ)

Wahrig, G. – Kramer, H. – Zimmermann, H. (1980): *Brockhaus Wahrig. Deutsches Wörterbuch in sechs Bänden*, F. A. Brockhaus Wiesbaden Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart. (Wahrig)

Wahrig Digital. CD ROM. Bertelsmann 2003

Vědecká literatura

Adamska-Salaciak, A. (2006): *Meaning and the Bilingual Lexicography. The Case of English and Polish* (Polish Studies in English Language and Literature), ed. by J. Fisiak. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Bergenholtz, H. – Tarp, S. (2003): Two opposing theories: On H.E. Wiegand's recent discovery of lexicographic functions. In: *Hermes, Journal of Linguistics*, 31/2003, s. 171–196.

Birkhahnová, E. (2003): *Pflanzennamen im großen allgemeinen deutsch-tschechischen Wörterbuch*. Diplomová práce. Ústav germánských studií FF UK.

Budín, T. (v redakčním řízení): Zur Kollokabilität der deutschen Adjektive und ihrer Bearbeitung in der Mikrostruktur eines Übersetzungswörterbuchs. In: *XXV. ročenka Kruhu moderních filologů*. Dostupné na: www.kmof.cz.

Čermák, F. – Blatná, R. (1995): *Manuál lexikografie*. Praha: H&H.

Čermák, F. (2009): *Lexicographer's Notes Related to a Corpus-Based Dictionary*. Dostupné na: <http://bit.ly/Yr9qYl> (1. 10. 2014).

Drosdowski, G. – Henne, H. – Wiegand, H. E. (1977): *Nachdenken über Wörterbücher*. Mannheim – Wien – Zürich: Bibliographisches Institut.

⁵² Přehled o vývoji výzkumu používání slovníků a měnících se nároků adresáta srov. Lew (2011). Mottem letošního kongresu Evropské lexicografické asociace Euralex bylo „The user in focus“ (Zaostřeno na uživatele), sborník příspěvků dostupný na: http://euralex2014.eurac.edu/en/callforpapers/Documents/EURALEX%202014_gesamt.pdf (1. 10. 2014).

- Engelberg, S. – Lemnitzer, L. (²2004): *Lexikographie und Wörterbuchbenutzung*. Tübingen: Stauffenberg Verlag Brigitte Narr GmbH.
- Hanks, P., ed. (2008): *Lexicology. Critical Concepts in Linguistics* (sv. I–VI.). London – New York: Routledge Taylor&Francis Group.
- Hanks, P. (2008): The Lexicographical Legacy of John Sinclair. In: *International Journal of Lexicography* (Special issue on Sinclair; guest editor P. Hanks), roč. 21, č. 3. Oxford: Oxford Journals, s. 219–222.
- Hartmann, R. R. K. (2007): *Translation and Bilingual Lexicography, with Special Reference to Parallel Text Corpora*. Dostupné na: <http://project2007.hau.gr/telamon/files/Hartmann.pdf> (1. 10. 2014).
- Keith, A. (2009): *Concise Encyclopedia of Semantics*. Amsterdam: Elsevier Ltd.
- Kommová, J. (2005): *Německo-český chemický slovník*. Praha: Karolinum.
- Lew, R. (2011): Studies in Dictionary Use: Recent Developments. In: *International Journal of Lexicography*, roč. 24, č. 1, s. 1–4.
- Martin, W. (2002): Lexicography, Lexicology, Linking and the Hub-and-Spoke Model. In: F. Melka – M. C. Augusto (Eds.), *De la lexicologie à la lexicographie/From Lexicology to Lexicography*. Utrecht: Institute of Linguistics OTS, s. 52–69.
- Marx, W. (1984): Das Konzept der assoziativen Bedeutung. In: A. V. Eye – W. Marx (Hrsg.), *Semantische Dimensionen*. Göttingen – Toronto – Zürich: Verlag für Psychologie, Dr. C. J. Hogrefe, s. 73–84.
- Melka, F. – Augusto, M. C. (Eds.) (2002): *De la lexicologie à la lexicographie/From Lexicology to Lexicography*. Utrecht: Institute of Linguistics OTS.
- Miller, G. A. (1984): *How to misread a dictionary*. Dostupné na: dl.acm.org/ft_gateway.cfm?id=980588&type=pdf (1.10.2014).
- Nekula, M. (2008): Möglichkeiten der lexikographischen Beschreibung von Partikeln. In: M. Vachková (Hg.), *Beiträge zur bilingualen Lexikographie*. Praha: FF UK, s. 105–116.
- Palmer, F. R., ed. (1968): *Selected Papers of J. R. Firth*. London: Longmans.
- Pasch, R. (1992): *Es lebe das lexikographische Beispiel!* (Probleme der lexikographischen Beschreibung wahrheitsfunktionaler Satzverknüpfers mit Kontextbeschränkungen) In: U. Brauße – D. Viehweger (Hrsg.), *Lexikontheorie und Wörterbuch. Wege der Verbindung von lexikologischer Forschung und lexikographischer Praxis*. (Lexicographica: Series maior 44). Tübingen: Niemeyer, s. 245–293.
- Reichmann, O. (2012): *Historische Lexikografie. Ideen, Verwirklichungen, Reflexionen an Beispielen des Deutschen, Niederländischen und Englischen* (Studia Linguistica Germanica). Berlin – Boston: Walter de Gruyter.
- Schwanenflugel, P. J. – Gaviska, D. C. (2005): Psycholinguistic Aspects of Word Meaning. In: Cruse, Alan D. – Hundsnurscher, F. – Job, M. – Lutzeier, P. (Hrsg.), *Lexikologie. Lexicology. Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen*. 2. Halbband, Handbücher für Sprache und Kommunikation, HSK 21.2, Walter de Gruyter: Berlin – New York, s. 1735–1748.
- Siepmann, D. (2005): Collocation, Colligation and Encoding Dictionaries. Part I: Lexicological Aspects. In: *International Journal of Lexicography*, Vol. 18, No. 4, s. 409–443.
- Storjohann, P. (2010): *Lexical-Semantic Relations: Theoretical and Practical Perspectives*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- Šimečková, A. (1987): Zum Informationsangebot deutsch-tschechischer Wörterbücher. In: *brücken. Germanistisches Jahrbuch DDR–ČSSR 1986/1987*, s. 223–233.
- Šimečková, A. (1997): *Bibliographie zum deutsch-tschechischen Sprachvergleich*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Šimečková, A. (2000): Deutsch-Tschechisch/Slowakisch. In: L. Götze – G. Helbig – G. Henrici – H. J. Krumm (Hgg.), *Handbuch Deutsch als Fremdsprache. Internationales*

- Handbuch. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 1–17.
- Tarp, S. (1995): Wörterbuchfunktionen: Utopische und realistische Vorschläge für die bilinguale Lexikographie. In: H. E. Wiegand (Hg.), *Studien zur bilingualen Lexikographie mit Deutsch II*. Olms: Hildesheim – New York, s. 17–62.
- Tognini-Bonelli, E. (2001): *Corpus Linguistics at Work*. Amsterdam – Philadelphia: Benjamins.
- Vachková, M. (1999): Bilinguale Lexikographie im Fokus. In: *AUC Philologica 2, Germanistica Pragensia XV*. Univerzita Karlova, s. 85–90.
- Vachková, M. (2003): Der deutsch-tschechische Sprachvergleich im deutsch-tschechischen Übersetzungswörterbuch. In: *brücken. Germanistisches Jahrbuch Tschechien – Slowakei, Neue Folge 11*, DAAD – Nakladatelství Lidové noviny, s. 251–264.
- Vachková, M. (2011): *Das große akademische Wörterbuch Deutsch-Tschechisch: Ein erster Werkstattbericht*. Frankfurt am Main et al.: Peter Lang.
- Vachková, M. (2012): Rozhovor s Bělou Poštolkovou u příležitosti jejího významého životního jubilea. In: *Jazykovědné aktuality*, roč. XLIX, č. 3–4/2012, s. 152–154.
- Vachková, M. (2013): K historii a současné praxi stylistických markerů v současné německé lexikografii a ve vznikající Německo-české lexikální databázi. In: *Jazykovědné aktuality*, roč. L, č. 3–4/2013, s. 117–124.
- Vachková, M. – Belica, C. (2009): Self-Organizing Lexical Feature Maps. Semiotic Interpretation and Possible Application in Lexicography. In: *Interdisciplinary Journal for Germanic Linguistics and Semiotic Analysis*, 13, 2, s. 223–260.
- Wiegand, H. E. (1998): *Wörterbuchforschung. Untersuchung zur Wörterbuchbenutzung, zur Theorie, Geschichte, Kritik und Automatisierung der Lexikographie* (sv. 1). Berlin: Walter de Gruyter.

Internetové zdroje

- Belica, C. (2001–2007): *Kookkurrenzdatenbank CCDB*. Eine korpuslinguistische Denk- und Experimentierplattform für die Erforschung und theoretische Begründung von systemisch-strukturellen Eigenschaften von Kohäsionsrelationen zwischen den Konstituenten des Sprachgebrauchs. © 2001–2007 Institut für Deutsche Sprache, Mannheim.
- COSMAS II (2008): *Corpus Search, Management and Analysis System* (Version 3.9), <http://www.ids-mannheim.de/cosmas2>
- DeReKo: *Deutsches Referenzkorpus*. Archiv der Korpora geschriebener Gegenwartssprache 2009-I, Institut für Deutsche Sprache, <http://www.ids-mannheim.de/kl/projekte/korpora/archiv.html>
- www.dwds.de (Klappenbach, R. – Steinitz, W., Hrsg.) (1961–1977): *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*)

Prostředky realizace adverzativního vztahu v Koniášově *Vejtažním naučení*¹

Markéta Klimešová

Ústav bohemistiky

Filozofická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

marketka.klime@centrum.cz

Abstract: Marking of the adversative relation in Koniáš's *Vejtažní naučení*

The paper presents an analysis of adversative relation types in *Vejtažní naučení*, a collection of sermons written by the baroque Jesuit priest Antonín Koniáš. Based on semantic analysis, several nuances are distinguished within the adversative relation (contrast, consequence restriction, concession, exception and opposite). In addition to grammatical and lexical means, these nuances can also be realized by asyndetic connection. Text connections are also included in the analysis. Almost all nuances can be expressed by the conjunction *ale*. Due to a high occurrence in the text connection, the conjunction *pak* is the most frequent for the nuance of contrast. The conjunctions *anobrž* and *nýbrž* are typical connecting means for the nuance of opposite. Contrast and opposite are often expressed by asyndetic connection too. Nuances of restriction are mostly realized by the conjunctions *nicméně*, *leč* and *však* or by the adverb *předce*. Most of the means expressing adversative relation in the analysed baroque text are used in contemporary Czech as well.

Keywords: adversative relation, clause connection, text connection, means of connection.

1. Úvod

Předmětem našeho zájmu se stal adverzativní vztah v barokním textu a jeho typy. Zajímá nás, jakým způsobem autor souřadný odporovací vztah realizuje, které k tomu využívá prostředky a jaká je frekvence těchto prostředků. Nepomíjíme ani asyndetická spojení, která odporovací poměr vyjadřují obsahy svých propozic. Při rozboru vycházíme ze sémantické báze textu, postupujeme od odporovacího významu k jeho vyjádření spojovacím prostředkem. Adverzativní vztah si zaslouží pozornost pro svou členitost a rozmanitost významových odstínů. Významová pestrost tohoto souvětného typu umožňuje poukázat na sémantické bohatství některých spojovacích výrazů a stanovit, zda jsou charakteristické jen pro určitý typ vyjádření odporovacího vztahu, nebo mohou vyjadřovat všechny jeho odstíny. Zároveň je naším záměrem přispět k rozšíření materiálové základny zabývající se strukturou barokního souvětí a tím také k objektivnímu pohledu na češtinu doby barokní.²

¹ Autorka se hlouběji zabývala problematikou souřadných vztahů v barokním jazyce ve své diplomové práci *Syntaktická analýza barokního textu*. Nepublikovaná diplomová práce, Pedagogická fakulta JU v Českých Budějovicích, 2012.

² Myšlenku údajného úpadku českého jazyka v období baroka začíná důsledně vyvracet již v 90. letech minulého století Alexandr Stich (srov. 1995).

Jak je patrné z názvu příspěvku, analýze podrobuje Koniášův soubor kázání *Vejtažní naučení*. Dílo vyšlo celkem třikrát, poprvé v roce 1740, následně v letech 1750 a 1756 pod názvem *Postila*. Textově se tato tři vydání liší zejména v úvodních a závěrečných pasážích, jsou mezi nimi také malé textové difference.³ Pracujeme s edicí Milana Kopeckého.⁴

Ačkoliv se jedná o mimořádnou osobnost 18. století, **Antonín Koniáš** (1691–1760) je v českých dějinách často vnímán velmi kontroverzně. Zpravidla je považován za „nesnášenlivého pronásledovatele nekatolíků a jejich knih,“ projevoval se však také jako „vlastenecký barokní misionář s uměleckým a sociálním cítěním“. Misionářské a horlivé kazatelské činnosti se věnoval od roku 1724. Jeho veskrze negativní obraz v naší současnosti postupně uměle vytvořily odborné publikace (např. Pelclův spis o učencích a spisovatelích z Tovaryšstva Ježíšova z roku 1786, ovlivněný tehdy vládnoucí ideologií josefinismu) a beletristické práce (např. Jiráskovo *Temno*) (Kopecký, 1999, s. 128–134).

Antonín Koniáš byl zanícený katolík. Znal patrně z paměti nejen celý text Nového zákona, ale i další části bible. M. Kopecký (1995, s. 176) v ediční poznámce upozorňuje, že Koniáš „biblickou verzi cituje většinou věrně, jen někdy poněkud odchylně podle paměti“. Na mnoha místech autor svá slova s biblickými citacemi kombinuje, často pomocí spojovacího prostředku navazuje text na citovanou pasáž. Autorovo vyjadřování je nepochybně biblickým jazykem do značné míry ovlivněno a má vysokou úroveň. V důsledku těchto faktů jsme se během práce rozhodli neoddělovat doklady s citáty nebo biblickými parafrázemi od dokladů pouze s vlastním textem autora.

2. Barokní syntax v odborné literatuře

Barokní češtinou a diachronní syntaxí se dlouhodobě zabývá Pavel Kosek. Ve svých pracích se věnuje větné skladbě barokních textů převážně z perspektivy spojovacích prostředků, jejich vlastností a funkční diferenciaci, případně i vlivu na slovosled (srov. např. 1997, 1998, 2003, 2006, 2013). O přínos vědeckému bádání v syntaktické rovině barokních textů se významně zasloužila také Jarmila Alexová. Cenná je její monografie *Vývoj českého barokního souvětí souřadného* (2009), v níž představila celistvý popis barokního souvětí po zpracování velmi

³ Koniáš, A.: *Vejtažní naučení a vejkladové na všedky nedělní i sváteční epištoly, též evangelia celého roku mnohými Pisma svatého důvody svědectvím svatých Otcův a výbornými příklady potvrzená s vroucnou na každé evangelium modlitbou okrášlený; na tři díly rozdělený: K potěšení křesťanského lidu sepsaný a na světlo vydáný, od kněze Antonína Koniáše z Tovaryšstva Ježíšova. ... Cum licentia ordinarii*. Vytisknuto v Hradci Králové, u Václava Tybély, 1740. Knihopis č. K04300.

⁴ Kopecký, M., ed. (1995): Koniáš, Antonín, *Vejtažní naučení*. Brno: Blok; text je pečlivě transkribovaný podle 3. vydání Koniášova díla, přičemž editor přihlížel také k předchozím vydáním. Do edice bylo zvoleno 12 kázání, předmluva a závěrka. Každá jednotlivá pasáž sestává z textu epištoly, následuje úvaha o něm (*vejtaž*), text evangelia a jeho výklad, příklad a modlitba.

rozsáhlého materiálu. Práce se dočkala uznalých recenzí, J. Štěpán (2011, s. 64) konstatuje, že „budoucí práce o vývoji češtiny budou muset z recenzované knihy vycházet“; S. M. Newerkla (2010, s. 262) mj. oceňuje práci jako důležitý příspěvek k diachronnímu vývoji češtiny. Zmíněná monografie i některé další autorčiny studie (srov. např. *Interpretace odporovacího vztahu v raně barokním textu*, 2006, *Realizace syntaktického vztahu odporovacího v raně barokním českém textu*, 2006, *Spojovací funkce výrazů kde(ž), kdežto v českém barokním textu*, 2010) se opírají o pojetí Jaroslava Bauera, které představil ve své monografii *Vývoj českého souvětí* (1960) o souvětí staročeském.⁵

3. Sémantické hledisko

Sémantický aspekt popisu dvojic vět je detailně rozpracován v závažných mluvnických pracích. Typy větných spojení jsou charakterizovány na základě vztahů mezi jejich propozicemi (Grepl – Karlík, 1998, s. 354n, *Mluvnice češtiny* 3, 1987, s. 443n). Pojmem propozice se vesměs rozumí významová stránka základové větné struktury.⁶

Vztah mezi propozicemi může být vyjádřen **asyndeticky**, tj. bezespoječně. Asyndetické vyjádření vztahu je neexplicitní, bývá méně určité a často nejednoznačné, jeho příslušnost k typu syndetického vyjádření závisí na výraznosti obsahového poměru příslušných vět (*Mluvnice češtiny* 3, 1987, s. 446).

U vyjádření syndetických (pomocí spojovacího prostředku) se zaměřujeme zejména na **souvětná spojení** vět hlavních, zohledňujeme však také zajímavá spojení paralelních vět vedlejších a několikanásobná spojení větněčlenská. Nedílnou součástí naší analýzy jsou **spojení textová**, pro něž je charakteristická přítomnost samostatných vět, tedy jednotek nezávislých intonačně, ale spjatých svým obsahem (srov. Grepl – Karlík, 1998, s. 358–359, Karlík, 2008, s. 556–557); např. *Dobrá pastýř duši svou dává za ovce své. Nájemník pak, a kterýž není pastýř, jehož nejsou ovce vlastní, vidí vlka, an jde, i opouští ovce a utíká: a vlk lapá a rozhání ovce*. 50.

Odporovací poměr je definován tak, že existuje mezi propozicemi A a B, které jsou samy o sobě pravdivé, avšak v nesouladu. B je totiž v rozporu s očeká-

⁵ J. Bauer (1960, s. 27–28) připomíná, že již v době předhistorické v důsledku navazování vět v souvislých řečových projevech vznikala souvětí, která dnes hodnotíme jako souřadná. Souřadná souvětí, ve kterých mezi spojenými větami nebyl některý z tradičně uznávaných souřadných poměrů výrazněji určen, se mnohdy řadila všechna k souvětí slučovacímu. Z historického hlediska tak splývaly nejrozličnější typy souvětí s různými významovými poměry a začleňovaly se k slučovacímu souvětí, a to jen proto, že ještě neměly vyvinuté prostředky k přesnějšímu vyjádření daného významového vztahu. Jednoduše za slučovací souvětí bylo označeno každé spojení vět spojkami *a*, *i* nebo asyndetické.

⁶ ZVS = predikát + ty větné členy, jejichž přítomnost je vyžadována predikátem, tj. valenční doplnění (*Prší. Tváří se divně. Život je snadný.*).

váním plynoucím z A. Vždy jde o poměr binární (srov. Grepl – Karlík, 1998, s. 362, Karlík, 2008, s. 560), který se realizuje pouze mezi dvěma propozicemi.⁷

4. Adverzativní vztah ve *Vejtažním naučení*

Teoretickým východiskem pro vnitřní diferenciaci adverzativního vztahu je nám především *Vývoj českého barokního souvětí souřadného* Jarmily Alexové. Autorka (2009, s. 74–128) vychází z koncepce Bauerovy a v rámci odporovacího poměru rozlišuje několik podtypů. V odporovacím spojení dvou vět může být vztah jejich obsahů vyjádřen v podstatě jako **protiklad**, **omezení** a **opak**.

Adverzativní poměr je ve *Vejtažním naučení* ve srovnání s ostatními souřadnými vztahy značně frekventovaný. Téměř ve všech zmíněných odstínech (protikladu, omezení i opaku) se v Koniášově textu vyskytuje ve vysoké míře. Doklad nemáme pouze pro odstín kompenzace, jenž se objevuje až později.⁸ Slabší zastoupení má v textu odstín výjimečný. Oba tyto odstíny tvoří podtypy významů omezovacích.

4.1 Odstín protikladu

Obsahy dvou vět stojících v **protikladu** jsou značně samostatné a vzájemně nezávislé. Jádrem obsahového vztahu s odstínem protikladu je význam „naproti tomu“ (Alexová, 2009, s. 74); např. *Zejskal jsi přízeň lidskou, ušels pomluvě nenávisti lidské, když jsi někomu k zalíbení zhřešil: **ale** ztratil jsi přízeň a přátelství Pána Ježíše, na kterým tobě nejvíc záleželo.* 34.

Ve spojení odporovacích s **odstínem protikladu** se nejvíce uplatňuje spojka **pak**.⁹ Vždy přitom stojí v pozici příklonné. Z textu ji lze doložit ve spojení dvou vět hlavních i paralelních vět vedlejších, např.: *V následující noc v klubko se stočil; ústa **pak** jeho ošklivě křížem se rozstoupila.* 82; *tělo žádá proti duchu: duch **pak** proti tělu; nebo tyto věci vespolek se sobě protíví...* 84; *co jest platno člověku, by všecken svět získal, duše **pak** své škodu trpěl?* 138. Mnohdy nachází uplatnění také ve spojení textovém: *Když k pomstě a hněvivosti popuzen býváš, toť jest hlas samého ďábla. Když **pak** líbý hlas v srdci svém slyšíš, který tebe k ctnosti, k varování všeho zlého vábí, toť hle jest hlas Ducha božího, toť jest ten ohnivý jazyk Ducha svatého.* 63; *Není tedy žádný hřích ve čtvrtek přísti a v pátek prátí, v sobotu vlasy česati... Svátky **pak** aneb slavnosti svatých a světic božích*

⁷ V několikavětém souvětí – [Duch svatý] *Nekormoutí toho, koho učí, **nýbrž** mnohonásobně těší, **neb** utěšitel jest.* 64 – jsou v poměru odporovacím pouze dvě hlavní věty, obsahem poslední hlavní věty je vysvětlení věty předchozí.

⁸ J. Bauer (1960, s. 46) dokládá tento odstín excerpty z děl A. Jiráska nebo M. Pujmanové.

⁹ Třebaže se výraz *pak* z hlediska slovnědruhového primárně považuje za adverbium, může se rovněž řadit mezi konjunkce. Jeho užití ve významu souřadící odporovací spojky s funkcí výrazu *ale*, avšak ilustruje SSČ (1994, s. 258) tímto příkladem: *způsob pak, jak bylo hodnocení provedeno, je nevhodný.*

jménem Krista Pána od církve svaté jsou ustanovené, abychom se vespolek vzbuzovali k následování jejich ctností... 76.

Vysokou frekvenci výskytu má ve spojeních s odstínem protikladu spojka **ale**, např.: *Že časného užitku, časné radosti z tebe užítí chtějí, to dobře víš, aby ale smrt pro tebe podstoupiti hotoví byli, toho řícti nemůžeš.* 55. Jako konektor se uplatňuje např. ve spojeních: *Kdo pak po kajícnosti postní jak k obcování lidskému přistoupí, zas lže, pomlouvá, kleje, bezbožně mluví, pohoršení tropí, k ne-spravedlnosti, k obžerství neb k jiným hříchům se navracuje, ten v kvasu starém, v kvasu zlosti a nepravosti hoduje... Kdo ale tak, jak Bohu při velikonočním pokání přislíbil, v upřímnosti srdce všeliký hřích nenávidí, v pravdě a v skutku ode všeho toho, co se Bohu nelíbí, odvrácený jest, ten hoduje v přesnicích upřímnosti a pravdy...* 40; *Kdo staví na skále, tent' jest, kterýž slyší i činí. Kdo ale slyší a nečiní: ten staví na písku.* 154.

V několika případech nacházíme tento odstín realizovaný spojkou **a**: *zanechejme toho, co nám chléba nenese, z čeho užitku žádného, ale samou škodu očekáváme, a do Betléma do domu chléba chvátejme, toho co tělu i duši prospěšné jest, se chopme.* 24; *Co jest platno zemské poklady zejskati: a nebeské, i spasení věčné promrhati?* 143.

Z prostředků lexikálních se objevuje příslovce **zatím**. Dokládáme je ve spojení textovém: *V ty dni máme slova božího pilni býti, o věcech k spasení patřících rádi rozmlouvati. Zatím věčného oplakávání hodná jest ohavná nepořádnost nynějšího světa...* 79.

Ve funkci konektoru jsme zaznamenali rovněž výraz **ovšem**: *Na tomto světě nemáme milovati nasýcení: zde žízňeti a lačněti, a jinde se krmiti budeme. Ovšem Tibérius a jemu podobní lenochové zde všelikými rozkoší oplývali...* 111 vkl.¹⁰

Asyndetické spojení s odstínem protikladu patří v rámci odporovacího vztahu k nejpočetnějším, např.: *On, když křivdy snášel, nehrozil; my, když se nám křivda činí, hned vyhrožujeme neb na pomstu voláme* 49; *svět jest plný nenávisti, dobrotivý člověk jest plný lásky.* 71; *od toho, kdo křivdu učinil, žádá ovotce smíření a nahrazení: od toho, kdo křivdu trpěl, žádá ovotce odpuštění...* 101; *Oni [Tibérius a jemu podobní] se krmili pro peklo, Jan a Prokop bídy snášeli a pracovali pro nebe.* 111; *Oni z rozkošného života do propasti pekelné se dostali: Jan a Prokop z jeskyně a z pouště do nebe k trůnu a slávě boží jsou pozdvíženi.* 112.

V důsledku častého užívání spojky **pak** v navazovací funkci ve druhé samostatné větě převládá v **odstínu protikladu** tato spojka nad spojkou **ale**. Spojení asyndetická jsou zde běžná, v tomto odstínu dokonce nejčastější. Ostatní prostředky jsou zanedbatelné. Spojku **a** jsme zaznamenali v nemnoha dokladech spojení souvětného. Příslovce **zatím** se objevuje v ojedinělých dokladech spojení

¹⁰ O vývojových změnách významu příslovce *ovšem* srov. Alexová (2007), dále o významových modifikacích výrazu píše také např. M. Malinovský (1996).

textového. Jedinkrát jsme v rámci odporovacího vztahu zachytili s odstínem protikladu výraz *ovšem*.

4.2 Odstíny omezení

V **odstínech omezovacích** je obsah první věty v nějaké míře a nějakým způsobem omezen tím, co se tvrdí ve větě druhé (Alexová, 2009, s. 74). Typ vyjadřující omezení se jeví jako značně členitý a dále se diferencuje na několik odstínů specifických: **odstín kompenzace** něčeho nevhodného, nežádoucího (se základním významem „ale zato“); **odstín omezení důsledků** (se základním významem „jenomže“), např. *Přislíbil jsem vám za to, že jste opustivše všechno, mne následovali, království nebeské: ale ne dřív, než až já se tam dostanu...* 108; **odstín přípustkový** (se základním významem „ale přesto“), např. *nás světlem víry vyučuje, že sobě věci nebeské a věčné víc než zemské vážit máme, nicméně pro časný zisk, pro pohodlí hříšného těla slovo boží a služby boží zameškáváme.* 65; a **odstín výjimečný** (se základním významem „jenom“), např. *Nevěřím, leč tak těžkou nemocí jako ty obtížen budu.* 137.

4.2.1 Odstín omezení důsledků

Odporovací spojení s **odstínem omezení důsledků** ve smyslu „jenomže“ jsme excerpovali nejčastěji se spojkou **ale**. Ve spojení dvou vět hlavních, např.: *jednu velikou a strašlivou potvoru uzřel [Branduvius], která ho již již pozřítí měla, ale jakýsi v krásné postavě duchovní do úst té potvory skopce vhodil...* 72. Ve spojení paralelních vět vedlejších, např.: *Kníže odpověděl: že mu rád v časných věcech poslouží, to ale co on žádá, že ne na jeho, ale na božské moci záleží.* 56. Spojku můžeme doložit též ve spojení textovém, např.: *Vešel tehdy do blízké chalupy a bejky, jako by je byl na trhu koupil, u hospodáře k opatrování zanechal, s tou smejšlenou vejmluvou: že se chce v té kapli pomodlit. Jak k ní ale přistoupil, skrytou mocí od prahu odstrčen jsa, co rozumem pomínutý po zemi se zmítal...* 81; *I napomenul sv. opat hraběte skrz posla, aby chudému člověku neubližoval; on pak smělou odpovědí posla odbyl, vychloubaje se, že ještě dnes z té krávy obědvati bude. Jak ale první kus masa z ní do úst strčil, ani jej pozřítí, ani z úst vyvrhnouti nemohl; pročez bídne a strašlivě se zadával.* 148.

V jednom případě jsme našli spojkovou formaci **však ale**: *domu pospíchal, však ale ne sám...* 68.

V následujícím souvětí je význam „jenomže“ doložen se spojkou **pak**, opět v příklonné pozici: *odřekni se ohavných tělesných rozkoší: zboží a poklady, které jsi s bezbožnou chlípností utržila, chudým rozdej; křest svatý přijmi, a všech hříchů najednou zproštěná budeš; dřív pak skrze púst a svaté rozjímání k tomu se připraviti máš.* 128. Zachytili jsme ji rovněž jako konektor, např.: *To neobyčejné o půl noci celého chrámu osvětlení, to zázračné vidění bylo poslední mistra nebeského, Ducha svatého napomenutí, aby se ten hříšník na pokání dal. Rytíř pak bezbožný strachem na pokání zapomněl...* 68; *Káral jedenkrát přísněji jistý*

kněz ty, kteří v čas služby boží maso prodávali, a trestem božím jim vyhrožoval, kdyby se polepšiti nechtěli. Mnozí se polepšili. Jeden **pak** řezník na den Seslání Ducha svatého směle maso do mastných krámů na prodej nesl... 81.

Vzácně interpretujeme význam „jenomže“ s příslovcem **zatím**, a to v souvětí: *Požils krátkého oblíbení v hříchu tvém, **zatím** odstoupil od tebe Bůh tvůj...* 34; nebo ve spojení dvou samostatných vět: *Chudý voráč... hovádka na pastvě zanechal a do kaple sv. mučedníka pospíchal... **Zatím** zloděj oba bejky ukradl.* 80.

4.2.2 Odstín přípustkový

Pro vyjádření **přípustkového odstínu** je užito převážně spojky **ale**, např.: *Ó jak mnozí až podnes Boha chválí, **ale** nenavracují se k polepšení bezbožných mravů svých!* 26; *v jednom těle mnohé oudy máme, **ale** nemají všickni oudové jednostejného díla...* 30; *vám se zdá nemožné, aby tak ukrutně usmrcený člověk obživil; **ale** věrte, že není nemožné u Boha všelike slovo...* 42; *Chatrná jest jiskra: **ale** velký plamen vzbuzuje.* 45. Dokládáme i spojení paralelních vět vedlejších: *Píše se, že lev největší sílu v hlavě má, **ale** že se bojí a leká, když kohouta zpívati slyší.* 53. Spojení dvou samostatných vět není v tomto odstínu příliš časté, např.: *Svatí takovou duši měli, jako my; tělo podobně takové, tak k zlému náchylné měli, jako my máme. Že **ale** oni pravé svatosti cesty se drželi... příčina toho jest, že oni udatně a srdnatě všemožných prostředků k spasení se chápali, s milostí boží se přičinili...* 141.

Hojný výskyt zaznamenává s odstínem omezení „ale přesto“ výraz **nicméně**, uplatňuje se jako spojka: *sv. Vojtěch napomínal... oni **nicméně** s vroucnou a upřímnou jeho prací apoštolskou pohrdali.* 95; *již prve... všechny hříchy jí odpustil; **nicméně**... veřejně k ní řekl: „Odpouštějít se tobě hříchové.“* 126; také jako konektor: *On nás světlem rozumu a víry vyučuje, že široká, ale nebezpečná cesta jest marnosti a svévolnosti... My **nicméně** po cestě mečem hříchu prostřené slepě s největší škodou duše své den po dni kráčíme...* 67.

S odstínem přípustkovým interpretujeme též spojku **však**, např.: *pro předcházející znamení na nebi, na zemi i na moři náramným strachem poražen bude veškeren svět, největší **však** hrůzu všem bezbožným dorazí sám spravedlivý soudce Kristus...* 15; *od těžké práce přestávají, největších **však** ohavností hříšných v ten čas Bohu posvěcený se dopouští.* 79. Objevuje se i ve spojení textovém: *chatrné slovo se zdá: „Srdečně lituji že jsem Pána Boha vší lásky hodného rozhněval.“ Tou **však** krátkou zkroušeností veliký plamen lásky božské v srdci lidským se podpaluje, a člověk podlé duše mrtvý k životu božskému skrze ni vzkříšený bývá.* 45.

Dalším prostředkem k vyjádření významu „ale přesto“ je spojka **a**. Doklady poskytuje spojení souvětí, např.: *Ohledněte se na ptáctvo nebeské, žeť nesejí ani žnou, ani shromáždí do stodol: **a** Otec váš nebeský živí je...* 86; *Zesnuli snem svým: **a** nic nenalezli všickni muži bohatství v rukou svých.* 91.

Ojedinele lze ve spojení souvětí doložit spojku **pak**: *Umře-li tobě otec, matka, manžel, dítě neb přítel: naříkáš, upokojiti se nedáš; víš **pak** dobře, že to-*

bě Bůh a přízeň jeho nade všechny přátele prospěšnější jest. 35; nebo ve spojení textovém: *Považte kvítí polního, kterak roste: nepracuje, ani přede. Pravím pak vám, že ani Šalamoun ve vši slávě své tak odín nebyl, jako jedno z nich.* 86.

Z prostředků lexikálních realizujících odstín přípustkový uvádíme výraz **předce**, např.: *Věděla, že s veřejným pokáním a pláčem některé z svých přátel zahanbí: šla předce; věděla, že u milovníků svých posměchu dojde, že se farizeové horšiti nad ní budou: šla předce; mohla se nadáti, že předešlých rozkoší památka se k ní navrátí, že ji zas předešli milovníci pokoušeti budou: šla předce.* 124.

Občas se spojka **a** vyskytuje ve spojení s citoslovcem, např.: *Byl jsem mrtvý, a hle živ jsem na věky věkův.* 42; *Podívejte se na veliký od hrobu odvalený kámen; vám se zdálo nemožné, abyste odvalený uzřeli, a hle krom nadání odvalený vidíte...* 42. Kombinace dvou citoslovců je vzácná: *My nesmyslní, měli jsme život jejich za bláznovství a konec jejich beze cti: aj hle jak jsou počteni mezi syny božími, a mezi svatými los jejich jest.* 95.

Ve významu omezení ve smyslu „ale přesto“ nacházejí uplatnění též spojovací prostředky vícedílné, např.: **sice – ale**: *Jest sice d'ábel litá a ukrutná zvěř, pokudž ale rozumem se řídití chceme, toho lva a draka pekelného jako opovržené bláto pošlapati můžeme.* 53; a **sice – však ale**: *Nejsem sice hodná jeho milosti, však ale... tím větší jemu potěšení způsobím...* 120.

4.2.3 Odstín výjimečný

Dalším z významů omezovacích je **odstín výjimečný**. Tento podtyp jsme v celém textu našli pouze v několika málo případech.

Spojení souvětí s tímto odstínem je realizováno spojkou **leč**, někdy zesílenou ještě příslovcem **jediné** s významem „jen, jenom“: *Tak setřel moc d'ábelskou Syn boží, že nás přemoci nemůže, leč bychom sami chtěli se jemu podrobiti.* 53; *Jakož ratolest nemůž nésti ovotce sama od sebe, nezůstane-li při kmenu: tak ani vy, jediné leč zůstanete ve mně.* 97.

Zaznamenali jsme rovněž spojení, v němž se objevuje omezovací příslovce **toliko**: *Ať mě štěstí opustí, toliko ať mě můj Ježíš neopustí.* 38.

V **odstínu omezení důsledků** je opět užito převážně spojek **ale** a **pak**, přičemž **ale** má nejvyšší frekvenci. Vzácně se objevuje víceslovný spojkový výraz **však ale** a příslovce **zatím**.

K vyjádření omezovacího významu **přípustkového** se nejhojněji užívá spojky **ale**, naproti tomu **pak** je v tomto odstínu zanedbatelné. V přípustkovém odstínu je významné užívání omezovacích spojek, především spojky **nicméně**, spojka **však** je méně častá. K poměrně častým prostředkům lze ještě přiřadit spojkou **a**, která se objevuje jak samostatně, tak v kombinaci s citoslovcem, a příslovce **předce**. Odstín přípustkový je jediný odporovací význam, v němž jsme objevili spojovací prostředky vícedílné (**sice – ale**, **sice – však ale**).

Ve většině dokladů **odstínu výjimečného** jsme zjistili užití spojky **leč**. V jednom dokladu je výjimka vyjádřena pomocí příslovce **toliko**.

4.3 Odstín opaku

Odstín opakový spočívá v tom, že věta první popírá určitý obsah, druhá věta uvádí obsah jiný, jenž aktuálně platí. Jádrem obsahového vztahu s odstínem opaku je význam „naopak“ (Alexová, 2009, s. 74–75), např. *nepovolal ji obzvláště Syn boží, žádného schválného zázraku před jejím obrácením jí k vůli neučinil: k ní samé vzlást nepromluvil; **nýbrž** jediné Kristové kázání, jediné bedlivé slova božího poslouchání, světlo a božské vnuknutí v ní působilo...* 122.

Ve *Vejtažním naučení* se **odstín opaku** realizuje především spojkami jednoslovnými. Nejpočetněji je zastoupeno **ale**, např.: *Mnozí vědí dobře, kde svého vyrazení, kde svých nestydatých rozkoší užítí mohou: tam pospíchají, od takové schůzky odvrátiti se nedají, takové škodné jednání jim tesklivé není; **ale** s duchovní osobou... s takovou osobou nemají času rozmlouvati, tesklivé jest jim s duchovním jednání, dlouhá se jim chvíle zdá kázání neb spasitedlné čtení poslouchati...* 123. Kromě spojení dvou vět hlavních se v textu nacházejí také zajímavá spojení paralelních vět vedlejších, např.: *Čemuž tak rozuměj, že Bůh hříšnému králi z ohledu chudému prokázaného milosrdenství srdce k pokání obměkčil a duši jeho v hříších zahynouti nedopustil: **ale** čas k hodnému oplakávání hříchů milostivě popřál.* 73; *Jistě podobné vášně žádného potěšení tenkrát mně neposkytnou; ne tedy co tělo nepořádně žádá, **ale** co duši na věky věkův prospěšné bude, toho se chopím.* 85.¹¹ Ve funkci konektoru má **ale** nepatrný výskyt, omezuje se jen na několik spojení, např.: *u marností světských... při nočních toulkách a ohavných těla a smyslův tvých rozkošech, nenalezneš miláčka svého, ó hříšníku! Jak **ale** maličko jich pomineš: jak se od světských rozpustilostí, od hříšných smyslův rozkoší odvrátíš: jak se celým srdcem k Bohu obrátíš, nalezneš, kterého miluje duše tvá.* 117.

Následující spojovací výrazy se v rámci odporovacího vztahu vyskytují vždy jen ve spojení s odstínem opaku. Jedná se o spojky s komponentem **-brž**, **anobřž** a **nýbrž**. Se spojkou **anobřž** uvádíme např.: *Nežádá k pohodlí svému vlnu jejich jako jiní pastýřové, **anobřž** na kříži obnažený visí, aby ovce své oděvem slávy ozdobiti mohl.* 55; *Nechceť zajisté Bůh, abychom sváteční dni hříšnými ohavnostmi poškrvňovali: **anobřž** velí, aby každý ostříhaje soboty, ostříhal rukou svých, aby nečinil nic zlého.* 78.

Četnější jsou doklady se spojkou **nýbrž**, odstín opaku v nich může být vyjádřen mezi dvěma hlavními větami, např.: *Nemáme jemu na vzdory hříchy množiti a užitek drahého umučení jeho na sobě mařiti: **nýbrž** máme jako nové skropení... od předešlých hříchů zcela odvrácení býti, jich nenáviděti, jich se nikdy víc ne-*

¹¹ Často je v textu spojky **ale** užito pro vyjádření opaku mezi větnými členy. Pro ilustraci uvádíme: *Synáčkové mojí, nemilůjmež slovem, ani jazykem, **ale** skutkem a pravdou.* 71; *sám o sobě praví, že nepřišel činiti vůli svou, **ale** vůli toho, kterýž ho poslal, Otce...* 140.

dopouštěti. 39. V následujících dvou případech je odstín opaku vyjádřen mezi paralelními vedlejšími větami: *Z dnešní řeči sv. Pavla se učíme, že jsme nikdy toho nezasloužili..., aby sám Bůh z nebe sstoupil..., **nýbrž** že se nám ukázala a prokázala dobrota a vlídnost Spasitele našeho Boha... 20; musít' nám velmi mnoho na tom záležeti, abychom ne podlé těla, ne podlé světa živi byli, **nýbrž** pilně šetřili: která jest vůle boží dobrá a dokonalá, a podlé ní abychom se ve všem řídili*. 30.

Spojení asyndetické má v odstínu opaku relativně hojný výskyt, např.: *Bůh přijímač osob není, s jednotejnou přísností boháče i voráče, pána i podruha, hospodáře i čeledína souditi bude*. 17; *To není pouhý člověk, toť jest Bůh Vykupitel můj*. 121; *Já víceji očím mým, rukoum, uším a jazyku mému folkovati nebudu, já tělu a smyslům směle všechno odepru, co slepě a nepořádně žádati budou*. 152.

V **odstínu opaku** má sice spojka **ale** nejvyšší frekvenci, avšak jen nepatrně převyšuje počet dokladů se spojkami s komponentem *-brž*; z těch je **nýbrž** mnohem četnější než **anobrž**. Významový odstín opaku se projevuje také ve spojeních asyndetických.

5. Závěr

V příspěvku jsme se zabývali adverzativním vztahem v textu Antonína Koniáše *Vejtažní naučení*. Tento po sémantické stránce rozmanitý souvětný typ je v Koniášově textu realizován převážně spojkami jednoslovnými, méně výrazy původně příslovečnými a asyndeticky. Následující přehled uvádí frekvenci spojovacích prostředků v jednotlivých sémantických odstínech odporovacího vztahu:

Významový odstín	Spojovací prostředky		Asyndeton
	Spojení souvětné	Spojení textové	
protikladu	a 3, ale 9, pak 10	ale 4, pak 7, <i>ovšem</i> 1, <i>zatím</i> 2	10
omezení důsledků	ale 6, pak 3, <i>však</i> ale 1, <i>zatím</i> 1	ale 4, pak 5, <i>zatím</i> 1	–
přípustkový	a 4, <i>a hle</i> 2, <i>aj hle</i> 1, ale 9, nicméně 7, pak 1, předce 3, <i>sice – ale</i> 1, <i>sice – však ale</i> 1, však 3	ale 1, nicméně 1, pak 1, však 1	–
výjimečný	<i>jediné leč</i> 1, leč 5, <i>toliko</i> 1	–	–
opaku	ale 15, anobrž 3, nýbrž 10	ale 2	6

Tab. 1: Prostředky realizace adverzativního vztahu ve *Vejtažním naučení*; tučně jsou vyznačeny ty prostředky, které jsou v jednotlivých odstínech co do kvantity nejvýraznější.

Základním spojovacím prostředkem **adverzativního poměru** je spojka **ale**. To se jednoznačně projevuje rovněž ve *Vejtažním naučení*. Co do počtu dokladů

převyšuje **ale** téměř dvojnásobně doklady, v nichž je užito spojky **pak** (50 : 27). Druhá nejpočetnější spojka má však vyšší frekvenci ve spojeních textových. Je tomu tak proto, že je často užívána v navazovací funkci v odstínu protikladu.

Jako základní spojka se **ale** objevuje téměř ve všech odstínech, naproti tomu některé spojovací prostředky odporovacího vztahu se jeví jako typické pro určitý odstín. Kromě spojky **pak** příznačné pro odstín protikladu je tomu tak zejména u spojek s komponentem *-brž*, (*nýbrž*, *anobrž*), jež lze nalézt pouze v dokladech s odstínem opaku. Souvětí odporovací se spojkou **leč** jsou omezena na dva typy – význam omezovací ve smyslu „jenomže“ a význam výjimečný (srov. též Alexová, 2009, s. 116). V námi analyzovaném textu je spojka **leč** příznačná pro odstín výjimečný, jinde se neobjevuje. V odstínech omezovacích je častá také odporovací spojka **nicméně** (Alexová, tamtéž). Připomínáme však, že ve *Vejtažním naučení* navyšuje jen doklady odstínu přípustkového. V tomtéž odstínu se realizuje také spojka **však** a příslovce **předce**.

Spojení asyndetická jsou podle J. Alexové (2009, s. 77) méně frekventovaná v odstínech omezovacích. V Koniášově textu se dokonce s odstíny omezení nevyskytují vůbec. Naopak v odstínech protikladu a opaku tvoří asyndetická spojení ve *Vejtažním naučení* třetí nejpočetnější skupinu dokladů odporovacího vztahu (16 dokladů).

Několikrát se v odstínu protikladu objevuje spojka **a**; v odstínu přípustky její výskyt narůstá s doklady, ve kterých je doprovázena citoslovcem.

Další spojovací prostředky se v konkrétních odstínech odporovacího vztahu vyskytují sporadicky (*sice – ale*, *sice – však ale*, *ovšem*, *toliko*, *však ale*, *zatím*).

Většina prostředků, jimiž autor analyzovaného barokního textu realizuje odporovací vztah, se v jazyce uplatňuje dodnes. Některé chápeme jako knižní (např. *leč*, *toliko*), jejich užívání se v současném jazyce vyznačuje stylistickou příznakovostí, jiné jsou již archaické (např. *anobrž*). Závěry plynoucí z naší analýzy přesvědčivě dokazují, že barokní jazyk, byť žánrově omezený, nelze označit, jak se dlouhý čas tradovalo, za úpadkový. Věříme, že tato analýza přispěje ke zkoumání bohatého a v rovině syntaktické ještě z velké části neprobádaného materiálu barokní češtiny.

Pramen

Kopecký, M., ed. (1995): Koniáš, Antonín, *Vejtažní naučení*. Brno: Blok.

Literatura

- Alexová, J. (2006): Interpretace odporovacího vztahu v raně barokním textu. In: E. Čulenová – I. Nosková (eds.), *Analytické sondy do textu 2*. Banská Bystrica: FF UMB, s. 320–327.
Alexová, J. (2006): Realizace syntaktického vztahu odporovacího v raně barokním českém textu. In: *Listy filologické*, 129, č. 3–4, s. 333–356.

- Alexová, J. (2007): K proměně příslovce *ovšem* v spoju odporovací. In: K. Klímová – E. Minářová (eds.), *Čeština – bádání a učení*. Brno: MU, s. 55–58.
- Alexová, J. (2009): *Vývoj českého barokního souvětí souřadného*. Praha: Arsci.
- Alexová, J. (2010): Spojovací funkce výrazů *kde(ž)*, *kdežto* v českém barokním textu. In: M. Janečková – J. Alexová – V. Pospíšilová a kol., *Slovesné baroko ve střeoevropském prostoru*. Praha: Arsci, s. 93–103.
- Bauer, J. (1960): *Vývoj českého souvětí*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Daneš, F. – Grepl, M. – Hlavsa, Z. (1987): *Mluvnice češtiny 3. Skladba*. Praha: Academia.
- Filipek, J. a kol. (1994): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.
- Grepl, M. – Karlík, P. (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (2008): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN.
- Klimešová, M. (2012): *Syntaktická analýza barokního textu*. Nepublikovaná diplomová práce. Pedagogická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.
- Kopecký, M. (1999): *Nic stálého přítomného*. Brno: MU.
- Kosek, P. (1997): Funkční užití výrazu *sice* v češtině období baroka. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity*, A 45, s. 95–103.
- Kosek, P. (1998): Příspěvek k poznání vývoje spojovacích prostředků vytvořených od výrazu *brže*. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity*, A 46, s. 131–141.
- Kosek, P. (2003): *Spojovací prostředky v češtině období baroka*. Ostrava: OU.
- Kosek, P. (2006): Odporovací spojovací prostředky v barokní češtině. In: A. Jaklová (ed.), *Komunikace – styl – text*. České Budějovice: FF JU, s. 149–155.
- Kosek, P. (2013): *Ale však – však ale* v dějinách češtiny. In: *Naše řeč*, 96, č. 4, s. 181–196.
- Malinovský, M. (1996): Výraz *ovšem* a jeho významové modifikace. In: *Naše řeč*, 79, č. 5, s. 246–251.
- Newerkla, S. M. (2010): Jarmila Alexová, Vývoj českého barokního souvětí souřadného (edice Jazykověda, 2), Praha (nakladatelství ARSCI) 2009, 272 s. In: *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 56, s. 261–262.
- Stich, A. (1995): Česká spisovnost a nespisovnost – kořeny a přítomnost (Naše postoje k češtině 17. a 18. století). In: J. Jančáková – M. Komárek – O. Uličný (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha: FF UK, s. 49–56.
- Štěpán, J. (2011): Vývoj českého barokního souvětí souřadného, Jarmila Alexová (†), Praha: ARSCI, 2009, 271 s. In: *Jazykovědné aktuality*, 48, č. 1 a 2, s. 62–65.

Seminář k uctění památky profesora Karla Hauseblase (uspořádaný 12. prosince 2013 Jazykovědným sdružením ČR a Pražským lingvistickým kroužkem)

Dvanáctého prosince 2013 uspořádalo Jazykovědné sdružení ČR ve spolupráci s Pražským lingvistickým kroužkem v prostorách Akademie věd ČR seminář k uctění památky profesora Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze Karla Hausenblase. Přímým podnětem k tomu bylo dvojí výročí (Karel Hausenblas se narodil 16. 11. 1923 a zemřel 5. 7. 2003), především jsme ovšem chtěli poukázat na význam a stálou podnětnost Hausenblasova vědeckého díla i jeho pedagogického působení.

Karel Hausenblas velmi podstatně přispěl k rozvoji české stylistiky a nauky o textu, ale i dalších jazykovědných disciplín, zejména morfologie a syntaxe. Zároveň hluboce ovlivnil rozvoj oboru tím, že se stal inspirátorem pro řadu žáků a pokračovatelů, kteří se k němu jako ke svému učiteli stále hlásí a navazují na impulzy obsažené v jeho pracích.

Následující blok textů zahrnuje písemné verze referátů, které zazněly v první části semináře a které s využitím pohledu odborného i vzpomínkového upozorňují na Hausenblasův přínos české lingvistiky a na možnosti, jak jej produktivně rozvíjet. Petr Mareš sleduje postupné formování Hausenblasovy koncepce stylu jako integračního principu komunikátu. Alena Macurová pojednává o tom, jaké postoje zaujímal Karel Hausenblas k vlastním textům a k jejich připravované souborné publikaci. Jana Hoffmannová ukazuje – na příkladu takových témat, jako je metařeč, mezitextové navazování nebo neverbální komunikace – jak Hausenblasovi žáci rozvíjeli podněty svého učitele. Irena Vaňková se v návaznosti na Hausenblasovy výklady zabývá problematikou konotací a důležitostí studia konotací prostřednictvím poezie. Konečně Josef Šimandl připomíná Hausenblasův gramatický odkaz, konkrétně jeho pozoruhodnou a promyšlenou klasifikaci číslovek, na niž novější výklady bohužel navázaly jen v omezené míře.

Petr Mareš

Jak Karel Hausenblas vymezoval styl Cesty k precizaci pojmu

Petr Mareš

Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze
petr.mares@ff.cuni.cz

Abstract: How Karel Hausenblas defined style – On the road to conceptual precision

This article describes the development of the concept of style in the work of Karel Hausenblas. A comparison of definitions formulated over the course of several decades shows how Hausenblas gradually reached the understanding of style as an integration principle which combines various components of a text into a dynamic, unified whole. In addition, the analysis takes note of other characteristic features of Hausenblas's concept of style (including the thematic structure of the text in the sphere of style, relating style to the form of the text).

Vědecké dílo Karla Hausenblase věnované otázkám stylistiky je rozsáhlé a mnohotvárné, ale také vnitřně soudržné. V průběhu let se zabýval mnoha stylistickými tématy a analýzami různých textů, především uměleckých, zároveň se však stále znovu vracel k obecným teoretickým reflexím, ve kterých se snažil charakterizovat „základní pojmy“ stylistiky (Hausenblas, 1955), a postihnout „základní okruhy stylistické problematiky“ (Hausenblas, 1963), resp. „situaci stylistiky, její koncepce a aktuální úkoly“ (Hausenblas, 1987). Deklarovaným Hausenblasovým cílem bylo přispět k vybudování a stabilizaci stylistické systematiky, již na počátku, v padesátých letech, charakterizoval jako „vypracování systematického výkladu slohových jevů konkrétních jazyků, který by odhaloval jejich zákonitosti“ (Hausenblas, 1955, s. 3). V sérii studií (často to původně byly referáty přednesené na konferencích) K. Hausenblas svou koncepci soustředěně rozvíjel, doplňoval a precizoval, a zároveň tak formuloval program stylistických výzkumů. Opakovaně v různých variantách popisoval problematiku stylového rozvrstvení jazyka, prostředků podílejících se na výstavbě textu, funkcí stylu, determinant stylu (tzv. stylové faktory), a zejména druhů stylu v různých stupních zobecnění. Předpoklad a východisko k tomu ovšem samozřejmě představovalo vymezení pojmu *styl*, vyznačení jeho definičních rysů. K. Hausenblas svou definici různě obměňoval a upřesňoval, až dospěl k pojetí, které se ukázalo jako velmi podnětné a produktivní. V tomto příspěvku se alespoň obrysově zaměřím na to, jak se Hausenblasovo chápání stylu vyvíjelo.¹² Připomenutí tohoto vývoje a krystalizace Hausenblasových názorů snad může být užitečné i proto, že většina teoretických a programových statí nebyla pojata do pozdějších knižních souborů a zůstává rozptýlena na stránkách časopisů a sborníků.¹³

¹² Zvláště novější fáze Hausenblasovy koncepce důkladně popisují a interpretují Macurová – Homoláč – Vaňková (1992) a Macurová (1993).

¹³ Jejich elektronické zpřístupnění je zatím v počátcích.

V prvních Hausenblasových pracích ještě problematika stylu nevystupovala do popředí (i když například recenzoval ruskou stylistickou příručku od A. N. Gvozďeva – Hausenblas, 1953), rozsáhlá studie o jazyce poezie Jiřího Wolкера (Hausenblas, 1954) sice poukazuje na různé druhy stylu, avšak jen okrajově. Krátce nato byl ovšem v časopise *Slovo a slovesnost* (Hausenblas, 1955) publikován článek, který už velmi soustavně představil různé aspekty stylistické systematiky.¹⁴

K. Hausenblas zde mj. podal obecnou charakteristiku stylu, jež ovšem neměla být brána jako definice, nýbrž jen jako přiblížení hlavních rysů tohoto fenoménu:

Vždy se rozumí stylem nějaký *význačný (typický) a jednotný způsob užívání dílčích prvků ve výstavbě jistých celků záměrně vytvořených*. Na hotovém výtvaru se styl jeví jako *princip organizace jeho složek* (Hausenblas, 1955, s. 3; zvýraznil K. H.).

Autor zde v zřejmé návaznosti na starší definici Havránkovu (1940, s. 471) – ale také v souladu se svým konstatováním, že styl je vázán na lidskou činnost a její výsledky – rozlišuje procesuální a rezultativní pojmání stylu (způsob užívání / princip organizace). V souvislosti se stylem v oblasti jazyka (stylem jazykového projevu) se pak hovoří o principu výstavby, jenž je konkretizován jako „charakteristický způsob výběru a uspořádání jednotlivých složek“ (s. 6). Zvláštní pozornost si zaslouží užitá adjektiva; na jedné straně se upozorňuje, že styl je něco podstatného a určujícího, a tedy také odlišujícího (*význačný, typický, charakteristický*), na druhé straně se vyzdvihuje integrační působení stylu (*jednotný*). Neméně důležitý je poukaz na fakt, že pojem stylu zahrnuje nejen realizované, ale také potenciální způsoby výstavby (s. 4). Vidíme tak, že už v tomto článku formuloval K. Hausenblas čtená stanoviska týkající se povahy stylu, která pak dále rozvíjel.

Jedním z autorových cílů ovšem bylo také vyzdvížení specifiky jazykové stylistiky proti stylistice literární a nalezení argumentů pro jejich diferenciaci:

[...] užití jazyka v dílech uměleckých je užití zvláštní. Metodicky základní musí být pro lingvistiku jazykový materiál projevů mimo oblast umění a také pro jazykovou stylistiku styly jiné než umělecké [...]. Styl literárního díla zahrnuje nejen princip užití jazykových prostředků, ale i princip zobrazení postav, krajiny, prostředí, výstavby děje (s. 2).

Tato pasáž si zaslouží připomenutí také proto, že později se v Hausenblasově myšlení prosadil pozoruhodný obrat. Nejen zdůrazňoval, že styl bychom měli brát jako princip procházející všemi rovinami textů literárních i neliterárních (mj. Hausenblas, 1968, s. 343), ale rovněž poukazoval na zásadní spjatost sféry umělecké a neumělecké, na převahu společných vlastností:

¹⁴ Jeho východiskem byl referát na proslulé konferenci o stylu v Liblicích, konané v listopadu 1954.

U mnoha stylistiků-jazykovědců [...] panuje nedůvěra k využívání poznatků literárněvědných – jako by svět literatury byl svět izolovaný, který má v poměru k textům mimouměleckým více rozdílů než vlastností společných. [...] texty umělecké a mimoumělecké mají celkově více vlastností společných než rozdílných a kromě toho existuje mezi nimi rozsáhlá oblast přechodná (Hausenblas, 1987, s. 10).

Protiklad, na nějž poukazoval článek z roku 1955, ostatně oslabil už příspěvek z roku 1962, který byl součástí diskuse v časopise *Československá rusistika* a který upozornil na to, že každý funkčně odlišený styl má své zvláštnosti (Hausenblas, 1962a, s. 164). Zároveň zde K. Hausenblas představil novou variantu vymezení stylu: je to „charakteristický a jednotící princip výstavby díla (projevující se ve výběru, uspořádání a ev. přizpůsobení tvárných prostředků)“ (s. 164). Kontext sice naznačuje, že tato definice je primárně vztažena k dílům umělecké literatury, zároveň ale jde o zřetelný doklad celostního chápání stylu ve vztahu k textu a prvotní verze přehledu jednotlivých (i nadjazykových) rovin textu (s. 166), k nimž je třeba při analýze stylu přihlížet, zahrnuje i komponenty, které nejsou omezeny na uměleckou sféru (např. členění na odstavce a kapitoly). Vedle toho jsou pozoruhodné i takové inovace, jako je použití formulace „tvarné prostředky“, které předjímá pozdější důraz na přiřazení stylu k tvarové stránce textu (srov. Macurová – Homoláč – Vaňková, 1992, s. 58), nebo rozšíření souboru operací utvářejících styl o přizpůsobení prostředků; možná právě umělecké texty podnítily explicitní poukaz na to, že stylovou relevanci získává nejen způsob zacházení s existujícími, hotovými prostředky, ale také určité zásahy do nich, jejich modifikace.¹⁵

Další Hausenblasův obecně pojatý příspěvek, publikovaný krátce poté v souvislosti s Pátým mezinárodním sjezdem slavistů v Sofii (Hausenblas, 1963), zmíněná stanoviska přejímá a dále rozvíjí, jak ukazuje (tentokrát rozsáhlejší) definice stylu, jež je v něm obsažena:

Jazykovým stylem rozumíme charakteristický a jednotný princip organizace, výstavby jazykových projevů, projevující se ve všech jeho¹⁶ plánech ve výběru, uspořádání a event. přizpůsobení systémových prostředků jazyka (zř. tvorbou nových) (s. 288).

Vidíme, že škála možností byla doplněna ještě o tvorbu nových prostředků.¹⁷ Důležitější je ovšem fakt, že definice v tomto případě sice výslovně počítá pou-

¹⁵ Přizpůsobení je k výběru a uspořádání připojeno i v definici stylu zahrnuté do paralelně uveřejněného článku tvořícího součást diskuse o spisovné a obecné češtině ve *Slově a slovesnosti*, který je primárně věnován diferenciaci jazyka v textech různých stylů: „Stylem rozumíme charakteristický a jednotící princip výstavby projevu, uplatňující se ve výběru (ev. i přizpůsobení) a uspořádání složek“ (Hausenblas, 1962b, s. 191).

¹⁶ Není zde zcela zřetelné, k čemu zájmeno *jeho* odkazuje. Předpokládáme, že buď k *výstavbě*, nebo k *jazykovým projevům*; užitá forma tomu ale neodpovídá.

¹⁷ Hranice mezi přizpůsobením a tvorbou prostředků přitom ovšem není zcela zřejmá a ostrá. Měly by pod tvorbu spadat jen takové případy, jako jsou básnické experimenty Christiana

ze se systémovými prostředky jazyka, následující komentář však poukazuje na to, že styl organizuje i nadjazykové roviny textů, a to nejen v případě textů uměleckých, a že je integračním svorníkem prostupujícím text jako celek. Pro doložení tohoto chápání stylu je třeba uvést poněkud delší citát:

Styl jazykového projevu ovšem překračuje stránku jazykovou a týká se i stránky tematické. Je tomu tak nejen v dílech uměleckých, kde se to obecně přiznává, ale i v projevech jiných. V dílech uměleckých se někdy rozlišuje styl jazykový a styl literární zahrnující i stylovou organizaci složek tematických; nebylo by však správné, aby vznikl dojem, že jde snad v díle o dva styly: dílo má styl jediný a jednotný, jazyková stránka je jednou z jeho integračních složek; zvláštního termínu se jí dostává jen proto, že právě ona bývá předmětem stylistického rozboru díla prováděného ze stanoviska lingvistického [...]. Méně jasná je situace v okruhu projevů neuměleckých, i když i tu zasahuje styl nesporně rovněž nejen stránku jazykovou, nýbrž i tematickou; nejlépe je to vidět na projevech vědeckých, kde volba příkladů, volba slohových postupů, uspořádání a členění látky atd. patří mezi výrazné charakteristické znaky projevů interindividuálních i individuálních (s. 289).

Další obdobně koncipovaný článek, jenž byl určen pro následující sjezd slavistů, konaný v Praze (Hausenblas, 1968), shrnuje zmíněné úvahy do zobecňující formulace, podle níž „princip výstavby výtvoru a soubor určitých vlastností jeho struktury, který nazýváme styl, se týká všech druhů tvárných prostředků“ (s. 343), a prostřednictvím příkladů z malířství argumentuje pro to, aby se styl verbálních výtvorů neomezoval jen na oblast jazykových prostředků. Potřebnost celostního pojmání stylu přitom K. Hausenblas podkládá zejména důrazným vyzdvižením integrační funkce stylu: „je to princip výstavby celku, který sjednocuje, integruje, „drží pohromadě“ – lépe řečeno – spíná v dynamickou jednotu užité části“ (s. 343). S tím pak souvisí tři důležité poznámky: (a) Styl není jediný integrační faktor textu (resp. – v Hausenblasově terminologii – komunikátu), jeho sémantický protějšek tvoří postupné utváření celkového smyslu (s. 343). (b) Jednotu dosahovanou působením stylu nelze brát prostě jako něco na první pohled zřejmého, ale je to jednota mnohotvárná, zahrnující často i asymetrie, disonance a místa, jež se integraci vzpírají, takže jsou do pole jejího působení vtažena v menší míře (s. 343–344). (c) Konečně třetí poznámka poukazuje na to, že právě termín *styl* je vhodný k tomu, aby byl využit pro označení globálního pojítka celku textu (ovšem, jak je výše uvedeno, v jeho tvarovém aspektu), protože má na rozdíl od jiných (a velmi rozkolísaných) terminologických návrhů výhodu v tom, že „neabstrahuje od relevance základní složky tvarotvorných prostředků, tj. od prostředků jazykových“ (s. 344).

Můžeme říci, že v roce 1968 byla Hausenblasova koncepce stylu v zásadě konstituována. Její precizaci je věnována úvodní kapitola v knize *Výstavba jazykových projevů a styl* (Hausenblas, 1971, s. 11–23). Autor zde ovšem nepodává

Morgensterna či Velemira Chlebnikova, v nichž se vytváří individuální „nový jazyk“, nebo každý neologismus a okazionalismus?

„klasickou“ definiční formulaci, nýbrž na styl střídavě nahlíží z různých hledisek, která se navzájem doplňují a osvětlují. Znovu se poukazuje na to, že styl je „*integrační princip využití*, tj. *výběru* (a ev. *modifikace*) a *uspořádání tvárných prvků*“, resp. „*integrační princip celku*“ (s. 16; zvýraznil K. H.). Zároveň autor důkladně probírá své pojetí vazby stylu na tvarovou stránku textu,¹⁸ proti níž bylo někdy kladeno umístování stylu do sféry sémantické.¹⁹ Důležité je v této souvislosti právě to, co se rozumí pod tvarem, utvářením, ztvárněním, výstavbou jako procesem i výsledkem.²⁰ Styl zde vystupuje jako princip, který je propojen s lidskou schopností „*utvářet celek*, tj. *dávat celku tvar*, a to ani ne tak dávat tvar beztvarému jako ujednocovat mnohotvárné, integrovat složky i značně třebas různorodé v celek vzájemně se doplňujících vlastností“ (s. 20; zvýraznil K. H.). Tato konstrukční báze stylu vede k tomu, že nemá primárně významovou povahu, a stává se protějškem smyslu jako dalšího integračního principu. Není zde však ostrá hranice; jak K. Hausenblas poznamenává, i styl se stává nositelem informací, ovšem nikoli intelektuálních, ale spíše podpůrných, neplně uvědomovaných, a tak získává sémantickou funkci (k tomu mj. Hausenblas, 1987, s. 13–14).²¹

Dalším závažným rysem stylu, na který se ve zmíněné kapitole obrací pozornost, je podmínění jeho existence výskytem variant a alternativ. Do sféry působnosti stylu patří „*takové aspekty struktury komunikátů, které nejsou dány obecně danými principy jejich výstavby, nýbrž jsou výslednicí působení faktorů zvláštních až jedinečných*“ (s. 17; zvýraznil K. H.).²²

Příspěvek pro další slavistický sjezd (Varšava 1973) doplnil předchozí výklady poukazem na dvě dimenze uplatnění stylu a na jeho variabilitu v obou těchto dimenzích. V dimenzi „*vertikální*“, napříč rovinami textu, „*nabývá celkový stylový princip modifikované podoby v jednotlivých vrstvách výstavby díla už vzhledem k jejich specifičnosti, odlišnému charakteru prostředků a odlišné funkci ve výstavbě smyslu díla*“ (Hausenblas, 1973a, s. 217). Hlavní pozornost ovšem autor věnuje dimenzi „*horizontální*“. V jisté návaznosti na starší poznámku o tom, že „*styl je spojen s linearitou narůstání textu*“ (Hausenblas, 1963,

¹⁸ „Styl tedy patří do oblasti *tvaru* (Gestalt) komunikátu“ (s. 21; zvýraznil K. H.). K. Hausenblas se zde odvolává na někdejší vyjádření Karla Svobody: „*sloh je stavebním (strukturním) principem uměleckého díla, principem určujícím jeho tvar*“ (Svoboda, 1943, s. 5).

¹⁹ Srov. práce Miroslava Červenky; z novější doby např.: „*Při absolutní převaze estetické funkce [...] je [...] stylová výstavba díla identická s jeho stavbou významovou*“ (Červenka, 1995, s. 224).

²⁰ V pozdější shrnující charakteristice K. Hausenblas uvádí: „*Styl je povahy v nejširším smyslu formální, můžeme mluvit o stylovém, slohovém ztvárnění textů*“ (Hausenblas, 1995, s. 235–236).

²¹ O vztazích mezi stylem a smyslem v Hausenblasově teorii podrobně pojednávají Macurová – Homoláč – Vaňková, 1992; Macurová, 1993.

²² Styl pak může být charakterizován jako prostředek realizace těchto obecných principů výstavby textů a zároveň jako funkce (variantních) prostředků, jejichž využitím je konstituován (Macurová – Homoláč – Vaňková, 1992, s. 57).

s. 289), se zde dokládá, že styl se postupně utváří v průběhu textu a že text může ve svých jednotlivých fázích obsahovat i velmi rozdílné stylové rysy, aniž by styl přestal působit jako integrační činitel (Hausenblas, 1973, s. 218–221).

Další obecně zaměřené stati (např. Hausenblas, 1973b, 1987) pak vymezení stylu, které bylo formulováno na přelomu šedesátých a sedmdesátých let, většinou přejímají a variují a využívají je jako východisko pro zpracování dalších stylistických témat. Zvlášť význačné místo mezi nimi zaujímá souhrnný článek z poloviny devadesátých let, příznačně nazvaný *Stručná charakteristika stylu a stylistiky* (Hausenblas, 1995). K. Hausenblas zde podal koncizní a výstižnou sumu svého teoretického uvažování o otázkách stylu, které zásadním způsobem přispělo k rozvoji české stylistiky a podnítilo zájem o tuto disciplínu u řady z nás, kteří se k profesoru Karlu Hausenblasovi hlásíme jako ke svému učiteli.²³

Literatura

- Červenka, M. (1995): Individuální styl a jeho významová aktivita. In: *Stylistyka*, 4, s. 223–225.
- Hausenblas, K. (1953): Základní příručka stylistiky ruského jazyka. In: *Sovětská věda – Jazykověda*, 3, s. 379–382.
- Hausenblas, K. (1954): O jazyce poesie Wolkerovy. In: *Studie a práce lingvistické I. Věnováno akademiku Bohuslavu Havránkovi k šedesátým narozeninám*. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. 473–493.
- Hausenblas, K. (1955): K základním pojmům jazykové stylistiky. In: *Slovo a slovesnost*, 16, s. 1–15.
- Hausenblas, K. (1962a): Aktuální otázky lingvisticky a literárněvědně orientované stylistiky. In: *Československá rusistika*, 7, s. 163–166.
- Hausenblas, K. (1962b): Styly jazykových projevů a rozvrstvení jazyka (K diskusi o obecné a hovorové češtině). In: *Slovo a slovesnost*, 23, s. 189–201. Přetištěno in: Hausenblas, 1971, s. 25–37.
- Hausenblas, K. (1963): Základní okruhy stylistické problematiky (K systematice ve stylistice). In: *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. 287–293.
- Hausenblas, K. (1968): Výstavba slovesných komunikátů a stylistika (K současnému stavu stylistického bádání slavistického). In: *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*. Praha: Academia, s. 343–347.
- Hausenblas, K. (1971): *Výstavba jazykových projevů a styl*. Praha: Univerzita Karlova.
- Hausenblas, K. (1973a): Utváření stylu v textu. In: *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Literatura – folklór – historie*. Praha: Academia, s. 217–225. Přetištěno in: Hausenblas, 1996, s. 71–79.
- Hausenblas, K. (1973b): Komplexní a simplexní styly. In: S. Skwarczyńska (ed.), *Poetyka i stylistyka słowiańska*. Wrocław (etc.): Ossolineum, s. 39–46. Přetištěno in: Hausenblas, 1996, s. 79–86.
- Hausenblas, K. (1987): Situace stylistiky, její koncepce a aktuální úkoly. In: *AUC. Slavica Pragensia* 26. *Problémy stylistiky*. Praha: Univerzita Karlova, s. 9–18.

²³ Příspěvek byl podpořen grantem GA ČR č. 406/12/1829.

- Hausenblas, K. (1995): Stručná charakteristika stylu a stylistiky. In: *Stylistyka*, 4, s. 233–243. Přetištěno in: Hausenblas, 1996, s. 57–65.
- Hausenblas, K. (1996): *Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace*. Praha: Filozofická fakulta UK.
- Havránek, B. (1940): Stylistika. In: *Ottův slovník naučný nové doby 6.1*. Praha: Novina, s. 471–473.
- Macurová, A. (1993): Jazyk, styl, smysl, text – a stylistika. In: *Slovo a slovesnost*, 54, s. 279–286. Přetištěno in: Hausenblas, 1996, s. 5–12.
- Macurová, A. – Homoláč, J. – Vaňková, I. (1992): Pražská škola a nejnovější stylistika (O smyslu stylu). In: *Estetika*, 29, s. 56–60.
- Svoboda, K. (1943): *O literárním slohu*. Praha: Karel Voleský.

Hausenblas nezveřejněný

Alena Macurová

Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze
alena.macurova@ff.cuni.cz

Abstract: Hausenblas un-published

The text addresses the relation of published and un-published texts of Karel Hausenblas, and especially the attitudes of Karel Hausenblas (reflected in his private letters from the mid-1990s) to the act of making his texts (later published in *Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace*, 1996) available to the public.

Keywords: Karel Hausenblas, private letters, act of making texts available to the public

O aktu zveřejnění se uvažuje, alespoň pokud vím, zvláště v souvislosti s díly slovesného umění (Červenka, 1996a, s. 213–232). Ovšem onen „okamžik“, kdy se „slovesný text ze soukromé záležitosti mění“ v kulturně společenský akt (Červenka, 1996a, s. 215), lze bezpochyby spojovat i s texty věcnými: jistý „bod obratu“, kdy text aktem svého zveřejnění získává specifický ontologický status, je příznačný i pro proces komunikace neliterární. A i text neliterární, věcný, se aktem svého zveřejnění restrukturuje, vyčleňuje se z původních vazeb na svého (psychofyzického) autora a to, co na něj původně odkazovalo, se přehodnocuje a zapojuje se do budování „významové intence“ celku. I v textech neliterárních, věcných se tak aktem zveřejnění buduje cosi, co Červenka (1996a, s. 216) označuje jako sémiotický konstrukt přiřazený textu jako jeho (hypotetický) původce.

Zase nejen v souvislosti s literárními texty vstupuje ono zveřejněné do vztahů s nezveřejněným, v Hausenblasově případě mnohdy do vztahů složitých. Už proto, že Karel Hausenblas zveřejňování svých textů pečlivě zvažoval, onen zlomový bod, kdy je definitivní text předložen auditoriu (Lotman, 1980) s poky-

ny k „udělení významu“, mnohdy oddaloval (předčil ho v tom snad jen Pavel Novák), někdy oddálil.

Zákonitě tak existují – vedle textů zveřejněných – mnohé Hausenblasovy texty jako texty pro široké auditorium nezveřejněné. Jsou přinejmenším dvojího druhu: (1) ty, jejichž zveřejněná podoba mluvená (určená auditoriu užšímu, nějak vymezenému) nebyla po proslovení fixována psanou formou (jako např. fakultní přednášky z morfologie nebo stylistiky, v různých institucích proslovené přednášky, např. o „vločkách“ v *Týdnu v tichém domě* nebo o Seifertově rýmu), (2) ty, které se nedočkaly ani zveřejnění mluveného (obsáhlý text o odborném stylu, studie o Poláčkově pentalogii, analýza eseje, naše společné pojednání o Nerudových *Figurkách*). Specifický, pokud jde o způsob svého zveřejnění, je pak text publikovaný v roce 1981 v rukopisném sborníku věnovaném Rudolfu Havlovi (o sémiotice samizdatu srov. Červenka, 1996b, s. 366–373).

Status nezveřejněného mají i náčrty a textové varianty Hausenblasových odborných textů zveřejněných – do jejich reprezentativnějšího vzorku jsem měla možnost nahlédnout až nedávno.²⁴ Už jen letmý náhled (a letmé srovnání náčrtů/variant s verzí zveřejněnou) ale ukazuje, v jaké míře a jakým způsobem jsou cenné: vypovídají, tím, jak odhalují hledání textového znění hodného zveřejnění, o procesu geneze Hausenblasových textů, o procesu „hausenblasovského“ psaní, také o subjektu v aktu tvorby, o uvážlivém budování onoho sémiotického konstruktů svého původce. V tomto ohledu jsou do jisté míry souměřitelné s tím, o čem zde bude řeč, s Hausenblasovými soukromými dopisy.

Na kontinuu vymezeném krajními póly zveřejněnosti a nezveřejněnosti se Hausenblasovy soukromé dopisy nacházejí těsně u pólu nezveřejněnosti, ne-li – s jedinou výjimkou²⁵ – přímo na něm. A jako soukromý dopis obecně (Skwarczyńska, 1937, 1975), oscilují i dopisy Hausenblasovy mezi pomíjivostí a trvalostí, psaností a mluveností, dialogem a monologem, mezi bezprostředností individuálního výrazu (mnohdy individuálního výrazu individuální situace) a dobovými epistolárními normami, mezi zaměřením věcným a aktualizacemi různého druhu směřujícími k estetickému. Také v Hausenblasových dopisech koexistují, popř. se sváří funkce informační, interakční/apelativní a percepční/sebe-manifestační (Janáčková – Macurová, 1996), také v nich vstupují do hry vztahy těchto funkcí (jazykově indikovaných nejrozličnějšími prostředky) s komunikačními záměry a účinky (korespondují/nekorespondují s nimi). A i v případě dopisů Hausenblasových by nepochybně mohla jejich recepce (jejich „čtení“) nabýt různých podob v závislosti na tom, zda je čte adresát oslovený, nebo adresát neoslovený (ona potenciální „opravdová veřejnost“).

Z role adresáta osloveného Hausenblasovými soukromými dopisy se vyvázat nedokážu a jako oslovený adresát nedokážu vidět dopisy jinak než jako indiciální znak svého druhu, který odkazuje k „já“ jejich autora (a k jeho „zde“ a „ny-

²⁴ Za zpřístupnění zlomku této části pozůstalosti prof. Hausenblase děkuji O. Hausenblasovi.

²⁵ S výjimkou dopisu z 15. 1. 1990 určeného spolupracovníkům z katedry.

ní“). Asi by to ostatně ani nebylo na místě: nezveřejněný a k zveřejnění neurčený dopis je zde totiž cíleně nahlédnut jako svého druhu reflexe aktu (nového, knižního) zveřejnění Hausenblasových textů odborných, tedy jako svého druhu „text o textech“.

Koordináty „já“ – „zde“ – „nyní“, k nimž dopisy (z let 1995–2003) odkazují, resp. v nichž jsou ukotveny, nejsou v období těchto devíti let konstantní; konstantní nejsou ani funkce, jež dopisům dominují. Konstantní je snad jen to, co Skwarczyńska (1937) pojednává v souvislosti s „totalitou“ dopisu, totiž jeho „vnější“, nejazykové charakteristiky, jeho „neverbálno“ (nijak nerozlišené v dopisech doručovaných poštou a ve vzkazech vkládaných do katedrové přihrádky): písmo (strojopis/rukopis a jejich kombinace, zvláště rukopisné vpisky do strojopisu), rozložení písma na stránky, typ, formát a „podoba“ papíru, typografie (vypsaná páska, překlipy), úvodní a závěrečné dopisové formule, (převážně chybějící) datace²⁶ atd. Jakkoliv v různých ohledech vymknuté z norem epistolárního stylu, jsou tyto charakteristiky jako příznakové (ve spojení s okolnostmi psaní) reflektovány jen výjimečně (srov. jedinkrát, 4. 2. 1995: „Aleno, omlouvám se za příliš hrozné psaní na stroji, ale žena za pár hodin jede do Prahy, tak to tam hned v neděli dá do schránky v Praze 4, takže byste to v úterý měla dostat.“). Interpretace toho, k čemu takové „neverbálno“ odkazuje, resp. čemu slouží, co „znamená“, nás teprve čeká.

Čeká nás i v souvislosti s dopisy z poloviny devadesátých let, s dopisy, jež jsou vztaženy k zveřejnění Hausenblasových odborných textů v novém knižním celku (ve výboru *Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace*, 1996, 2. vyd. 1997). Jakkoli na první pohled v dopisech tohoto období dominuje funkce informační (informace o textech, okolnostech jejich vzniku, a zvláště o vhodnosti × nevhodnosti je v novém celku zveřejnit), je cíleně podřízena funkci interakční (apelativní, direktivní) s akcentem na pokyny řídící adresátovo zacházení s texty, zvláště pokud jde o jejich knižní zveřejnění: záměrem pisatele dopisů je prostřednictvím různých strategií „přimět“ adresáta-editora jedny texty (v knižním celku) zveřejnit, jiné nezveřejňovat. Tento záměr je podpořen i těmi aspekty funkce sebe-manifestační, kdy se „já“ prezentuje v souvislosti s tvorbou textů (typu: „to se mi dost povedlo“). Jinak, ne takto explicitně a zaměřeně k textotvorbě, má funkce sebe-manifestační v polovině devadesátých let v podstatě jen „herní“ povahu, vzhledem k záměru pisatele „podpůrnou“: autor se stylizuje jako „vetřák starý“, „protivný chlap“, „lump“ (např. k zařazení textu o Nerudově povídce *Přivedla žebráka na mizinu*: „[...] moc se za autora přimlouvám, i když je to lump, vyhovte mu [...]“).²⁷

Zveřejnění Hausenblasových odborných textů v knižním celku bylo zvažováno v polovině devadesátých let. Akt zveřejnění přitom nebyl spjat s „dobrovolným“ vědomým rozhodnutím autora; do konečného tvaru a smyslu celku se

²⁶ Pokud dopisy (výjimečně) dataci obsahují, u souvisejších citací ji zde uvádím.

²⁷ V pozdějším období, to je třeba zmínit alespoň na okraj, dopisům sebemanifestační funkce, zde jen sekundární, dominuje – ovšem ve výrazně jiné podobě.

ale Hausenblas-autor, jak ukazují dopisy, chce promítnout – a promítá se. Ne v zanedbatelné míře. Jeho nezveřejněné dopisy/vzkazy reflektují²⁸ různé aspekty aktu zveřejnění, zvláště texty zveřejnění hodné vs. texty zveřejnění nehodné, uspořádání textů v novém celku, jejich úpravy, také název knižního celku, názvy jednotlivých částí, vnější podobu knižní publikace a ještě, byť jen okrajově, podobu bibliografie.²⁹

Z toho zde alespoň několik poznámek k průmětu autora do výběru textů a do profilování titulu.

Dle edičního návrhu (nikoli ovšem Hausenblasova)³⁰ měl výbor zahrnout „příspěvky ke stylistice a nauce o textu I“. Pro výběr textů ke knižnímu zveřejnění byl k dispozici rozsáhlý soubor Hausenblasových odborných textů stylu a textu věnovaných; nutnost výběru byla dána maximálním rozsahem publikace (250 normostran) a skutečností, že jeden takto zaměřený hausenblasovský výběr (výběr po výtce autorský, *Výstavba jazykových projevů a styl*) byl publikován na začátku sedmdesátých let. Hausenblasovy dopisy (převážně z první poloviny roku 1995) reagují na dopis (z 31. 1. 1995), který Hausenblasovi předložil „ne-hausenblasovský“ seznam textů ke knižnímu zveřejnění vybraných; v Hausenblasových dopisech, jež na výběr reagují, se některé z vybraných textů navrhuji vypustit (ty nehodné knižního zveřejnění), jiné přidat (ty, jež si zařazení do knižního celku zaslouží).

Za knižního zveřejnění hodné jsou (v dopise ze 4. 2. 1995) považovány vedle textu o Mathesiovi³¹ zvláště texty o literárních dílech. V souvislosti s návrhy na jejich zařazení (a se zřetelem k danému rozsahu) se lehce manipulativně, ve prospěch autora, poukazuje na potřebu okruh těchto textů (okruh 4) rozšířit („Protože ale potřebujete škrtat kvůli rozšíření okruhu 4, tak oba ty příspěvky k sémantice v okr. 1 vypusťte“). Podobnou povahu lze přičíst i pokusu připomenout (ústně autorem opakovaně žádané) zařazení studie o prostoru v Máchově *Máji* včetně slovníku k ní připojeného; v post scriptu jiného dopisu se tento text hodný knižního zveřejnění připomíná vlastně jen oklikou: „PS. Myslím, že mezi statěmi navrženými pro knížku není o slovenském překladu Máchova Máje, ale kdyby to tam bylo, škrtněte to /bez oné větší máchovské studie to nemá váhu/.“ A s lehkou výčitkou vztaženou k adresáčině opakované argumentaci „předepsaným“ rozsahem: „Vyšetříte 10 stránek.“

K Hausenblasovu záměru rozšířit okruh prací o literárních textech (a vypustit texty jiných okruhů) směřuje také herní (?) „znehodnocování“ vlastních textů, jež k vypuštění navrhuje (jeden je označen jako „jenom takové plácání“, jiný

²⁸ Spolu s komunikací ústní a telefonickou, jež bohužel pro současnost fixována není.

²⁹ K bibliografii např.: „Petrovi [prof. Petr Mareš, A. M.] budu velmi vděčen za bibliografii, pozor, píšete „úplnou“, ale doufám, že platí, jak jste mi řekla do telefonu, že jen od doby, co to vyšlo v Slavikách.“

³⁰ Podán byl A. Macurovou a P. Marešem.

³¹ „[...] místo toho [textu o Jungmannovi, A. M.] však do tohoto oddílu by myslím patřil příspěvek o Mathesiovi /SaS 1970/, který si vyžádal Vachek, a tomu jsem věnoval dost péče.“

jako „hanebný“, další jako „asi úpadek“); k tomu přistupuje ještě „znehodnocování“ přínosu autora v dané oblasti: „na Jungmanna jsou jiní znalci“ nebo – k jinému textu – „jsou v tom svazečku [tj. sborníku, z něhož bylo vybíráno, A. M.] důležitější stati“; obojí má rozhodné pokyny adresátce (typu: „příspěvek tam nedávejte – oba ty příspěvky vypusťte – škrtněte to – to nezařazujte“) podpořit.

Zatímco pokyny k vypuštění textů jsou svou povahou spíše rozhodně imperativní (i když někdy různým způsobem oslabeny, zvláště prostřednictvím autostylizací), pokyny k zařazení textů jsou formulovány výhradně nepřímou: přidání dalších textů o Nerudovi (původně byl zařazen jeden) nebo textů poláckovských (nebyl zařazen žádný) je uvozeno výroky typu „tady by mne těšilo“ nebo „a přiznám se, že moc by mne potěšilo“ nebo „škoda, že se tam nevešel nějaký Poláček“. I návrhy textů vhodných dle Hausenblase k zařazení do knižního svazku jsou podporovány výroky, jež hodnotí kvalitu textů, a to až přímo („to se mi dost povedlo – to se mi nakonec povedlo – tam se mi trvám podařilo vysvětlit a přesvědčit“) nebo nepřímou, skrze reflexi okolností vzniku textu (typu „tomu jsem věnoval dost péče“ nebo „s chutí jsem, vzpomínám, zato psal příspěvěček do Vilnius, ten by se snad hodil do okr. 1, ale asi se nehodí tematicky“).

Podobně jako se v Hausenblasových dopisech reflektuje výběr studií, jež mají tvořit celek vhodný ke knižnímu zveřejnění, a jejich uspořádání (to zde zůstává stranou), reflektuje se v nich i zveřejnění hodný název nového celku, resp. proměny variant názvu v čase – a v dialogu „já“/„ty“.

Název uvedený v edičním návrhu (*Karel Hausenblas: Jazyk, styl, komunikát. Příspěvky k stylistice a nauce o textu I*) byl od samého počátku považován za pracovní (nejen proto, že byl formulován bez Hausenblase). Po výzvě k hledání titulu přitažlivějšího/přitažlivého Hausenblas píše:

Milá Aleno, píšu kvůli tomu názvu knížky. Napadl mi totiž název, který by dobře vystihoval, o čem to je. Nebyl by přitom ani dlouhý, ani krátký /4 pojmenování/, jenom by nesplňoval přání, aby byl ladně přitažlivý. Ale takový sotva vymyslím/e/, a zvolit takový, jako dal Doležel své práci, která pojednávala o přímé a polopřímé řeči /na nepřímou zapomněl/, ale autor jí dal vznosný název O stylu moderní české prózy, pokud se nemýlím – to tedy nemám v úmyslu. Když by se Vám poštěstilo najít přitažlivý název, dali bychom ten mnou navrhovaný jako podtitul. Ten můj návrh zní: ÚVAHY O STYLU A VÝKLADY TEXTŮ.³² Proč by nemohlo být z názvu patrné, o čem jde? Zatím víc nevím. Přeju pěkné prázdniny.
Karel Hausenblas

Vztah autora dopisu (jemuž bude titul ve veřejné komunikaci přiřazován) a adresáta se tu projektuje jinak než v dopisech k výběru textů, totiž jako vztah symetrický, jako kooperace: i tady je sice „já“ (kromě podpisu: *napadl mi – nemám v úmyslu – mnou navrhovaný – můj návrh*) a „ty“ (kromě oslovení: *když by*

³² Zdůraznění je Hausenblasovo.

se vám poštěstilo najít přitažlivý název), ale také inkluzivní „my“ (*takový sotva vymyslím/e – dali bychom ten mnou navrhovaný jako podtitul*).³³

Kooperace autora a adresáta se promítá i do dalších fází společného hledání titulu: V reakci na výše citovaný dopis byl autorovi³⁴ navržen titul *Od tvaru k smyslu textu* s podtitulem *Stylistické úvahy a interpretace*. K tomu Hausenblas píše: „[...] Ještě kdyby se našlo místo ‚úvahy‘ jiné slovo cizí, aby byl podtitul i v češtině srozumitelný pro cizince.“ Našly se *reflexe* – na to pak reagoval Hausenblasův vzkaz na útržku papíru: „reflexe se myslím hodí, není to strohé poučování ani neurčité kontemplování.“

Potud panovala mezi autorem dopisů a adresátem shoda. Ne úplně shodný byl jejich názor na číslo výrazu *text*: prof. Hausenblas preferoval plurál – a nevzdával se, ani těsně před odevzdáním rukopisu: „Pro jistotu zkuste anketně předložit [vpisem rukou: Petrovi a] 4–5 lidem variantu se slovem textů.“ Do konečné podoby titulu se pak promítlo hausenblasovské velkorysý: „Já napíšu, co si myslím. – Rozhodnete si to pak Vy.“

K úplné shodě nedošlo (na začátku roku 1996, 15. 1. 1996) ani ve fázi schvalování náhledu obálky. Neshoda panovala nikoliv ve věci chyby, jež se v náhledu objevila („A pozor: je tam jedna chyba: má být plurál: *Stylistické reflexe* atd., má být vidět, že *reflexe* tu je druh textu, ne ‚přemýšlení‘, a taky bude zřejmé, že je to soubor statí“). Neshoda nebyla ani ve velikosti typů písma („jsem pro s malinkou úpravou: vítal bych, kdyby druhý řádek byl o něco menším typem písma, aby se zřetelněji odlišil od prvního řádku /Na první letmý pohled to vyvolává dojem (jak je to navrženo/, že jde o strašně dlouhý dvouřádkový titul knihy“).³⁵ Šlo o „výtvárné ztvárnění“ obálky, o to, co Hausenblasův dopis souhlasně (s velkorysostí? shovívavě?) reflektuje v rukou psaném přípisku: „Téma obrázku jde: motiv architektury je vhod a taky to, že je to taky panorama, které je vidět z fakulty.“ Přípisek svědčí o tom, jak doširoka se rozkročovaly páně profesurovy interpretace neverbálního a jeho koexistence s verbálním (*motiv architektury je vhod*), a také je dokladem jeho „fakultocentrismu“ (podtrženo: *fakulty*).³⁶

³³ Ještě výrazněji se symetrický, kooperativní vztah autor – adresát, často i tematizovaný („my – spolu“) promítá do dopisů z roku 2002, které reflektují přípravu textů pro další knižní titul K. Hausenblase (publikován měl být k autorovým osmdesátinám): „Ale vy to nějak přečtete a pak mi to vrátíte, vyznačíte, co nedává smysl nebo souvislost a já na tom po oddechu, který teď nutně potřebuju, zapracuju. Buď to dám do žádoucího stavu, nebo to hodíme spolu do koše.“

³⁴ V opoře o hausenblasovskou jubilejní studii, která usilovala o postižení Hausenblasova směřování od jazyka, stylu a textu ke smyslu (Macurová, 1993).

³⁵ Podtržení a „závorkování“ je Hausenblasovo.

³⁶ Jen na okraj: k takovému „fakultocentrismu“ výrazně odkazuje dopis z 15. 1. 1990 (sám by vydal na zvláštní úvahu), který je pojat jako „pár myšlenek pracovníkům a vedení katedry jako podnět k potřebnému rozběhu“ (širší skupina adresátů je zde předjata vnější úpravou dopisu pro Hausenblase zcela netypickou – celý dopis je napsán čitelně: rukou velkými tiskacími písmeny a tučně pišící perem).

Samozřejmě by bylo možné uvádět další dopisové reflexe dalších aspektů souboru určeného k zveřejnění (řazení studií, názvy oddílů, úpravy textů, bibliografie). To zde ale musí zůstat stranou.

Stejně vlastně stranou musí zůstat Hausenblasovy dopisy reflektující zamýšlené zveřejnění další Hausenblasovy knižní publikace. K němu se, byť ono zveřejnění zase bylo ne jeho vlastním rozhodnutím, vyslovuje Hausenblas na konci roku 2002 (13. 12.) příznivě: „Budu stručný: přiznám se, že bych měl jedno přání: aby vyšla, bude-li to možné, ještě jedna publikace [...]“. V návaznosti na to charakterizuje jako knižního zveřejnění hodné texty tří okruhů: (1) zásadnější statě, „které ukazují, že jsem psal i něco jiného než o stylu, mnohdy to byly první příspěvky z daného tematického úseku“ (s poukazem na texty o výsledném stavu a sémantice číslovek), potom (2) texty, „v nichž se objevily chyby“ (slovník k studii o prostoru v Máchově *Máji*, příspěvek o Poláčkovi v *Travaux II*) a v neposlední řadě (3) texty poláckovské: jednak ty zveřejněné, jimž by se dostalo zveřejněním knižním širšího auditoria („Kdo to bude v rychnovském sborníku číst?“), jednak poláckovské studie nové, jejichž téma „[...] není vlastně vůbec jazykové, ale literárně-společenské“. Jednu z těchto studií Hausenblas pro vymezené auditorium zveřejnil (*Poláčkův velký román o 1. světové válce*), v jiné (už jen) plánoval „ukázat, jak je v pentalogii představena problematika postojů českého obyvatelstva k aparátu rak-uh. mocnářství a k 1. světové válce“, ještě jiné plánované téma vymezil titulem *Vyjde Poláčkův velký román o válce ze stínu díla Haškova? Zastřešujícím záměrem všech textů o Poláčkovi přitom bylo „ukázat, resp. aspoň nadhodit, co všechno v něm je“*. Dopisová reflexe těchto záměrů „zveřejnit“ zde může být zmíněna jen okrajově: pouhým poukazem na její existenci.

Tady ještě závěrečnou poznámku ke zveřejnění knižní publikace *Od tvaru k smyslu textu*, k její reflexi v dopisech a k tomu, jak dopisy poukazují k „já“ svého pisatele a ke vztahu „já“ – moje odborné texty. K svým už zveřejněným textům neměl Karel Hausenblas nijak „majetnický“ přístup: nebyl si jist jejich tituly,³⁷ nevedl jejich evidenci, neshromažďoval ani texty, ani jejich bibliografické údaje³⁸ (dost možná proto, že je nebyl nucen vykazovat). Dokladů takového přístupu k textům je v dopisech nepočítaně:

kloví kde je text – text nemám, jen materiál kdesi – nenašel jsem ten rukopis /nedotažený/ a tak zkouším náhodu [...] jestli ten rukopis jsem zase nedal Vám – řekněte ale, kde je ten text, který jsme chystali, není Váš text k Figurkám nakonec kdesi v moři materiálu v mých pracovnách a bydlíštích? – ten text o Brahmsovi, ten v Praze najdu – jestli najdu ještě u sebe text [atd.].

³⁷ Např. k textu publikovanému pod titulem *Jízda vehiklem v příbězích B. Němcové a J. Nerudy* se v dopisech opakovaně přiřazuje titul *Jízda vehiklem v próze Nerudové a Němcové*.

³⁸ Srov. k soupisu bibliografie (v přípisku rukou pod textem strojopisu ze 4. 2. 1995): „Petrovi [prof. Petr Mareš, autor bibliografického soupisu Hausenblasových prací, A. M.] prosím řekněte, že jsem psal pro Perm ‚Existuje neutrální styl?‘, ale nemám sborník ani separáty, má ho ale asi Kraus, který tam taky přispěl asi kolem 1982–86.“

Tímto svým aspektem poukazují nezveřejněné dopisy Karla Hausenblase k jistému „osvobození se“ psychofyzického subjektu autora od „matérie“ textů, jež ve veřejném prostoru už existují a dost možná i od zveřejněných textů jako takových – určitě poukazují k „osvobození se“ od jejich evidence, a někdy i identifikace.³⁹

Ne tak je tomu s texty, jež mají do veřejného prostoru vstoupit v novém knižním celku, s texty, které akt zveřejnění v novém kontextu čeká. Tady dopisy odkazují jinam: verbalizují cílenou snahu svého autora podílet se na profilaci/budování sémiotického konstruktů původce nového celku, reflektují promyšlené úsilí, resp. promyšlený záměr sdělit aktem zveřejnění širokému auditoriu: „Hleďte, to jsem já“.

Literatura

- Červenka, M. (1996a): Textologie a semiotika. In: M. Červenka, *Obléhání zevnitř*. Praha: Torst, s. 213–232 (pův. 1971).
- Červenka, M. (1996b): K semiotice samizdatu. In: M. Červenka, *Obléhání zevnitř*. Praha: Torst, s. 366–373.
- Janáčková, J. – Macurová, A. (1996): Poslední slovesný výtvar Boženy Němcové. In: *Česká literatura*, 44, s. 3–16.
- Lotman, J. M. (1980): Text a struktura auditoria. In: *Televizní tvorba*, s. 19–23.
- Macurová, A. (1993): Jazyk, styl, smysl, text – a stylistika. In: *Slovo a slovesnost*, 54, s. 279–286.
- Skwarczyńska, S. (1937): *Teoria listu*. Lwów: Towarzystwo Naukowe.
- Skwarczyńska, S. (1975): Wokół teorii listu (Paradoksy). In: S. Skwarczyńska, *Pomiędzy historią a teorią literatury*. Warszawa: PAX, s. 178–186.

Metajazyk, metařeč, metatext, stylizace komunikačních jevů v textu: Karel Hausenblas a žáci jeho

Jana Hoffmannová

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
hoffmannova@ujc.cas.cz

Abstract: Stylization of communicative phenomena in text: Karel Hausenblas and his students

This article's point of departure is the inspiring work of Karel Hausenblas on the stylization of communicative phenomena in text (above all his interpretation of the short story "The Three Lilies" by Jan Neruda). It divides this issue into several sub-topics, including (a) the reproduction of one's own speech and the speech of others, as well as the speech of characters in

³⁹ K textu zařazenému do prvního návrhu a označenému titulem, pod nímž byl publikován (*K situaci v terminologii sémantiky textu*): „To už vůbec nevím, co by to mohlo být.“

prose; (b) speaking or writing about language and speech (meta-language, meta-speech, meta-text); (c) intertextual connections (intertextuality), (d) non-verbal communication and silence. It shows how many of Hausenblas's younger colleagues and students (A. Macurová, J. Hoffmannová, P. Mareš, O. Šoltys, I. Vaňková and others) developed these stimuli from their teacher and the ways in which this still very current topic can be related, for example, to language management theory, research on evidentiality, and other areas.

Keywords: stylization of communicative phenomena in text, reproduction of speech, meta-language, intertextual connections, intertextuality

Karel Hausenblas od počátku 70. let orientoval své spolupracovníky a žáky na badatelské téma, které v úvodu příspěvku potřebuji označit záměrně neurčitě nebo obecně, takže zatím použiji jeho snad všeobjímající označení „stylizace komunikačních jevů v textu“. Toto téma se pokusím rozdělit do několika subtémat, aby se postupně ukázalo, že rozdělení nebo oddělení je vlastně nemožné, protože všechna spolu nedílně souvisí. Jako motivující text využiji Hausenblasovu interpretaci Nerudovy povídky *U tří lilií* (Hausenblas, 1977); pro K. Hausenblase byla tato povídka textem přímo enigmatickým, a pro nás se zase staly takřka enigmatickými jeho texty o tomto textu.

1. Stylizace komunikačních jevů v textu: řeč postav, reprodukce řeči

„A proč jsi šla v té nehodě domů?“ tázala se tato.

„Sestra přišla pro mne.“ Hlas její slyšel jsem teď poprvé. Byl hedvábně měkký, zvučný.

„Stalo se něco doma?“

„Matka zrovna umřela.“

Součástí stylizace komunikačních jevů v textu je samozřejmě na prvním místě **řeč postav** – první dílčí téma, indikované termíny jako *řeč (promluvové pásmo) postav* vs. *řeč (promluvové pásmo) vypravěče, kontextové postupy, narativní způsoby, formy podání řeči, reprodukce řeči cizí/vlastní, reprodukce myšlení...* Toto téma je výrazně zastoupeno v české lingvistice prací Jiřího Hallera (1929, v návaznosti na Ch. Ballyho) a zejména pracemi Lubomíra Doležela, počínaje knihou z r. 1960 (*O stylu moderní české prózy*). Sledovat bychom mohli i vývoj terminologie a chápání příslušných postupů/způsobů/forem, tj. *řeči přímé, nepřímé a polopřímé* (u Hallera), dále *nevlastní, resp. neznačené přímé, řeči smíšené*, až po modifikaci Roberta Adama z r. 2003, který přidává do inventáře forem podání řeči *zprávu o řeči* a *podání řeči pomocí částice prý*.

S těmito formami se nesetkáváme pouze v epické próze, v uměleckém narativu, ale také v publicistice (např. při prezentaci interview) a také v běžných mluvených projevech, kdy reprodukuje své vlastní nebo cizí repliky z dříve uskutečněných dialogů. Jak jsem se pokusila ukázat v některých svých pracích (Hoffmannová 1999a, 1999b, 2002, 2008a, 2008b aj.), struktury založené na

distinkcích přímé a nepřímé řeči se v těchto kontextech často chaoticky a neuspořádaně prolínají, těžko zde vůbec vydělovat řeč polopřímou apod. S tím souvisí i specifická povaha vět uvozovacích, resp. vět rámcových (srov. o nich Šoltys, 1983, Rechzieglová, 2000, Adam, 2003), které jsou při reprodukci řeči v mluvených projevech často redukovány na podoby *von prej, a vona, a já že...*, nebo jsou úplně elidovány.

Věty uvozovací s jejich „rámcovou“ povahou ale už ve výstavbě textu náleží do metajazykového, resp. komentářového plánu. Než s nimi opustíme moje první subtéma, musím ještě zmínit aspoň spolupráci K. Hausenblase s Alenou Macurovou na tématu „stylizace komunikačních jevů v umělecké próze“ (název společného článku z r. 1983) – spolupráci založenou na rozpracování soustavy textových subjektů (Hausenblas, 1971; Macurová, 1974 aj.) a na rozlišení komunikace primární a sekundární (Macurová, 1984). Stylizaci komunikace / komunikačních jevů, resp. „ztvárnění komunikačních faktorů“ najdeme v názvech řady dalších prací A. Macurové (1977, 1984, 1986). Také Hausenblasova diplomantka Ivana Táborská, později Stehlíková vytěžila ze své práce článek *Stylizování jazykové komunikace v prózách B. Hrabala a O. Pavla* (1983).⁴⁰

(Ze srovnávacích terminologických důvodů bych ráda uvedla ještě Josefa Hrbáčka (1994) a jeho pojetí *složené promluvy epické*, kde jsou do rámcové promluvy vypravěčovy *inkorporovány* promluvy postav.)

2. Vyjádření o jazyce a řeči

... šeptala přibylá krásnooké něco...

Při sledování stylizace komunikačních jevů v textu věnuje tedy Hausenblas prvořadou pozornost řeči (promluvovému pásmu) postav, ale i jiným typům *řeči o řeči* (Hausenblas, 1977). V povídce *U tří lilií* je řeč postav radikálně omezena na uvedený kratičký dialog o čtyřech jednovětvých replikách; Hausenblas se tu ale zaměřuje i na „řeč o řeči pomocně referující“ (o řečovém aktu jedné z vedlejších postav, bez udání obsahu sdělení). V dalších statích s obdobným tématem (Hausenblas, 1978; Hausenblas – Macurová, 1983) zmiňuje autor kromě *řeči o řeči* také *řeč o jazyce* (např. posměšné „on nemohe!“, kterým v *Týdnu v tichém domě* otec Václava Bavora zesměšňuje synovo užívání spisovných tvarů jako *nemohu* v domácím prostředí) a *metakomunikaci*, kterou dělí na řeč o řeči, o jazyce a o neverbálních komunikačních jevech. V článku o učebním

⁴⁰ V pouhé poznámce pod čarou si dovoluji ilustrovat konzistenci i konvergenci jednotlivých okruhů také prostřednictvím odkazů na své práce; z jejich počtu i názvů je zjevné, že jsem u této tematiky, k níž mě přivedl můj učitel, zůstala od zadání diplomové práce ve školním roce 1971/72 až dodnes, tedy více než 40 let. Do prvního okruhu zhruba patří tyto publikace, týkající se reprodukce cizí/vlastní řeči a speciálně role výrazu *prý/prej*: Hoffmannová (1999, 2008a, 2008b), Hoffmannová – Kolářová (2007, 2008).

stylu (Hausenblas, 1972, s. 155) uvádí, že „obecná teorie jazykových funkcí rozšířila trojici základních funkcí (...) o některé další (...): vedle estetické ještě o kontaktovou (...) a metajazykovou (zaměření na systém jazykových prostředků – uplatňuje se, když se v řeči mluví o řeči a jazyce samém).“

Metajazyková funkce, metajazyk... Vztahem metajazyka a jazyka-objektu se zabývala logika, analytická filozofie jazyka, ale do jazykovědného kontextu ho nejvýrazněji uvedl Roman Jakobson svou studií o jazykových funkcích; vyšla ve sborníku *Style in language* v r. 1960 a ještě v témže roce ji přetiskl polský časopis *Pamiętnik literacki* (u nás dobře dostupný). Promptně na ni reagoval Karel Horálek článkem z r. 1962. Později, v letech sedmdesátých, nebylo vždycky úplně bezproblémové citovat Jakobsona; je to patrné z Hausenblasových prací z tohoto období, kde se odvolává většinou zástupně právě na Horálka. Jakobsona necituje ani Jan Chloupek, jehož článek z r. 1972 (s. 165) začíná slovy: „Řeč o jazyce se zkráceně nazývá metajazyk.“ Chloupek ovšem pojímal metajazyk velmi široce, zahrnoval do něj i jakékoli estetizované vyjádření, hru se slovy apod.

Svým žákům ale Hausenblas v 70. letech Jakobsona rozhodně netajil, naopak doporučoval, při psaní svých diplomových prací jsme z něj všichni vycházeli. Určité rozpaky spojené s rozlišováním pojmů *metajazyk*, *metařeč*, *metatext* (případně *metakomunikace*) zachycuje ve svém článku Petr Mareš (1983); tomuto úskalí bylo možno se do jisté míry vyhnout a užívat *vyjádření o jazyce a řeči*. Toto spojení (*Vyjádření o jazyce a řeči v publicistice Karla Čapka*) nesla v názvu moje diplomová práce z r. 1973 i o něco pozdější práce rigorózní; ve dvou článcích z r. 1979, které na tuto práci navazovaly, se už ale objevil v názvu *metajazyk*, *metařeč*, *metařečový komentář*. Rovněž článek Milady Homolkové (1983) se nazývá *Vyjádření o jazyce a řeči v publicistických projevech F. Halase*. Do tohoto kontextu patří i práce dalšího Hausenblasova žáka Otakara Šoltýse *Verba dicendi a metajazyková informace*, o které se zmíním za okamžik. A řadu zde postupně jmenovaných žáků Karla Hausenblase lze zakončit Irenou Hroudovou, později Vaňkovou, která se v článku o implicitní metajazykovosti v poezii (1988) asi nejvíce blíží „chloupkovskému“ estetizovanému pojetí metajazyka; poezie pro ni představuje „těsné sepětí textů s jazykovým kódem“, a tudíž „nejmetajazykovější sféru komunikace.“⁴¹

3. Mezitextové navazování (intertextovost)

„Spíše se nasytí oheň dřev a moře vod, než krásnooká nasytí se mužů.“

Tuto „reprodukcí“ něčí řeči (ale zřejmě „reprodukcí“ fiktivní) označuje Hausenblas při rozboru U3L jako *anonymní citát*. Citát může být chápán různě, ale

⁴¹ Do druhého okruhu patří i příspěvky s metajazykovou/metařečovou tematikou Jiříčková (1979); Hoffmannová-Jiříčková (1979); Hoffmannová (1993); Hoffmannová (2001).

v každém případě se s ním dostáváme do okruhu **intertextovosti/intertextuality**. P. Mareš (1982) v článku s „citátem“ v názvu uvažuje o kritériích „citátovosti“ (reálnost – fiktivnost, vyznačenost – nevyznačenost, zapojenost – nezapojenost citátu, přiřazenost – nepřiřazenost ke zdrojovému textu) a obtížnost či nemožnost vytyčení přesných hranic citátu reflektuje termíny jako *kvazicitát*, *pseudocitát*, *paracitát*, *citát struktury*, dále *parafráze*, *aluze* nebo *polocitátová aluze* (V. Macura). Existuje zde rozsáhlé přechodné pásmo, tvořené různými stupni integrace „citátů“ do kontextu. Pěkně to postihl už Jan Mukařovský (1971) ve své nedoceněné, intertextově založené studii o příslovích: „Citát směřuje zároveň k tomu vydělit se z kontextu i vplynout do něj.“ O. Šoltys v citované práci chápe jako citát přímou řeč, M. R. Mayenowa (1979) označuje přímou řeč spolu s uvozovací větou jako „uvozovkové výrazy“. Specifické je opět pojmosloví J. Hrbáčka (1994), který užívá termín *složená promluva s citátem*.

O intertextovosti samozřejmě nemůžeme mluvit, aniž bychom zmínili iniciační roli M. M. Bachtina. Po bombastickém ohlasu, s nímž se setkaly jeho práce od 60. let hlavně u francouzských poststrukturalistů, vycházely od 70. let i u nás: kniha o Dostojevském, o Rabelaisovi a karnevalové či smíchové kultuře, v r. 1980 překlad D. Hodrové s názvem *Román jako dialog...* (Přesné údaje o recepci Bachtina lze nalézt v příslušné kapitole knihy P. Auera, která díky J. Nekvapilovi, P. Kaderkovi a dalším vyšla r. 2013 v českém překladu.) Zřejmě však nevíme nic o tom, že by na Bachtina nějak reagoval, odkazoval či z něj vycházel ve svých textech K. Hausenblas (na rozdíl od už zmíněného K. Horálka, který i Bachtina velmi pružně zaregistroval). Hausenblas tedy nepoužíval bachtinovskou terminologii, žádné *vícehlasí*, *polyfonii*, *heteroglosii*, *orientaci na „cizí slovo“* apod. Používal ale termín *meztetextové navazování*, který – s příslušným výzkumným zaměřením – přenesl i na své asi poslední, nejmladší žáky (buď svým vlastním učitelským působením, nebo prostřednictvím Aleny Macurové). Je to patrné mj. z názvu diplomové práce Jiřího Homoláče (*Funkce meztetextového navazování v básnickém díle F. Hrubína*), z jeho práce SVOČ s názvem *Tematizované meztetextové navazování* (1988) i z jeho rané studie *Aluze v slovesných textech uměleckých* (SaS 1989). Dalšími výsledky tohoto bádání J. Homoláče jsou pak dvoudílná studie *Transtextovost a její typy* (SaS 1994) a knižní monografie z r. 1996 s hausenblasovsky profilovaným propojením: *Intertextovost a utváření smyslu v textu*. I zde je v popředí analýza signálů „meztetextového navazování“; k tomu však přistupují další termíny (jako právě *intertextovost*, *transtextovost* aj.), zakotvené v návaznosti na G. Genetta nebo na polské autory Glowińského a Markiewiczze. A „meztetextové navazování“ použila v názvu své studie (1999) také Kamila Karhanová, nyní Mrázková.

Termíny jako *architext*, *paratext* a zejména *hypertext*, který nám dnes asociuje zejména sféru elektronické komunikace, už nechám stranou; už se dotknu jen toho, že termín *metatext* propojuje tento okruh s výše zmíněným okruhem „metajazykovým“, „metařečovým“. Příslušníci nitranské školy v čele s Antonem

Popovičem (např. 1978) jeho extenzi rozšířili právě směrem k „mezitextovému navazování“ a mluvili o metatextu, resp. o metakomunikaci v souvislosti se žánry jako parodie, pastiš, literární recenze a kritiky, ale i v souvislosti s překladem nebo s výstavními a muzejními expozicemi.⁴²

4. Neverbální komunikace, mlčení

... mlčky kývla hlavou... mlčky jsem táhl děvče dál a dál do arkád...

Jak už jsem se zmínila, k metakomunikaci, resp. řeči o řeči a o jazyce, počítal K. Hausenblas i řeč o **neverbálních komunikačních jevech a prostředcích** – o „řeči“ očí, pohledů, gest, dotyků, pohybů... A zde se s ním a s povídkou U3L dostáváme až na krajní pól, který představuje **řeč o mlčení**, o nerealizování řeči, resp. „výslovné konstatování příznakové nepřítomnosti řečového kontaktu postav“. Tady využila jeho podnětů jeho další žákyně Irena Vaňková, zejména ve své monografii *Mlčení & řeč v komunikaci, jazyce a kultuře* (1996). Mlčení lze považovat za extrémní *implicitnost*, takže zde mohla autorka navázat i na další hojně citovanou Hausenblasovu stat' z r. 1972 o explicitnosti a implicitnosti. A ještě se sluší zmínit, že rozsáhlou kapitolu monografie, nazvanou *Zvuky, ticho, řeč a komunikace v Máchově Máji*, věnovala I. Vaňková právě profesoru Hausenblasovi jako autorovi další emblematické studie, totiž *Zobrazení prostoru v Máchově Máji* (1967).

Zatím jsem se jen letmo zmínila o práci Otakara Šoltysa *Verba dicendi a metajazyková informace* (původně diplomová práce z r. 1974, posléze monografie z r. 1983 v řadě ÚJČ nazývané *Linguistica*). Vracím se k ní až teď a právě teď, protože zřejmě ztělesňuje ideální prolnutí všech čtyř výše uvedených okruhů a jejich organické vzájemné propojení. Autor:

- věnuje velkou pozornost metajazykové funkci,
- za jejího důležitého nositele považuje slovesa pravení v uvozovacích větách,
- zabývá se postavením uvozovací věty ve výstavbě textu, její soudržností s přímou řečí,
- uvozovanou přímou řeč chápe jako „citát“ (srov. už i Šoltys, 1979, s. 158: „komentář z uvozovací věty se vztahuje k citátové propozici“),
- v uvozovacích větách si všímá i sloves, která vyjadřují informace o neverbálních aktivitách podavatele citátu. Zcela v souladu s K. Hausenblasem (a s na-

⁴² Do okruhu třetího náleží řada mých „intertextových“ příspěvků: Hoffmannová (1992, 1994, 1995, 1996, 1997, 1999, 2002a, 2002b, 2003, 2006a, 2006b, 2010); Hoffmannová – Hoffmann (2006). Tato řada vrcholí monotematickým 4. číslem časopisu Slovo a slovesnost (ročník 73, 2012) s názvem *Intertextualita, polyfonie, heteroglosie*, které jsme připravily spolu se Světlou Čmejrkovou jako hostující editorky a publikovaly v něm kromě úvodu i společnou studii *Intertextualita a její podíl na vyjednávání pozic účastníků talk show*. (Z Hausenblasových žáků do tohoto čísla přispěl také P. Mareš studií *Parodie jako forma intertextuality*.)

ším 4. okruhem) počítá mezi verba dicendi i sloveso *mlčet*, a na „předperiférii sloves pravení“ řadí slovesa jako *pohledět, zamračit se, přikyvovat, naklonit se, oprít se, vstát* ad. (Šoltys, 1983, s. 53).

5. Závěr

Na závěr bych ráda ocenila, že koncept KRUHŮ, který zvolily Alena Macurová a Irena Vaňková jako předznamenání svého hausenblasovského večera, byl – jakkoli se to v Kruhu přátel českého jazyka nabízelo – vybrán opravdu výstižně. Tohle téma se opravdu šíří jako kruhy na vodě. Šíří se v linii personální (od K. Hausenblase k celé skupině jeho žáků a od nich zase k dalším žákům i spolupracovníkům) i v linii obsahově tematické, problémové: např. metařečové komentáře, které hodnotí nebo kritizují jazykový prostředek či jeho užívání a mají za cíl ovlivnit komunikační praxi, se dnes včleňují do výzkumů **jazykového managementu**; nebo reprodukce řeči, zejména forma podání s výrazem *prý/prej*, se zařazuje v posledních letech do kontextu výzkumů **evidenciálnosti**; apod. Můžeme být jedině vděční prof. Hausenblasovi, že nás před mnoha lety přivedl k této stále inspirativní tematice.

Poděkování

Text byl připraven v rámci projektu č. 406/12/1829 (*Stylistika mluvené a psané češtiny*) podporovaného Grantovou agenturou ČR.

Literatura

- Adam, R. (2003a): Stručné novější dějiny a současná situace výzkumu podání řeči. In: *Slovo a slovesnost*, 44, s. 128–132.
- Adam, R. (2003b): Formy podání řeči. In: *Slovo a slovesnost*, 44, s. 119–128.
- Auer, P. (2013): *Jazyková interakce*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Bachtin, M. M. (1980): *Román jako dialog*. Praha: Odeon.
- Doležel, L. (1960): *O stylu moderní české prózy*. Praha: ČSAV.
- Doležel, L. (1993): *Narativní způsoby v české literatuře*. Praha: Český spisovatel.
- Hausenblas, K. (1967): Zobrazení prostoru v Máchově Máji. In: *Realita slova Máchova*. Praha: Československý spisovatel, s. 67–111.
- Hausenblas, K. (1971): Subjekty v promluvě. In: *Sesja Naukowa Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich*. Wrocław (etc.): Ossolineum, s. 217–223.
- Hausenblas, K. (1972a): Explicitnost a implicitnost jazykového vyjadřování. In: *Slovo a slovesnost*, 33, s. 98–105.
- Hausenblas, K. (1972b): Učební styl v soustavě stylů funkčních. In: *Naše řeč*, 55, s. 150–158.
- Hausenblas, K. (1977): Řeč o řeči v Nerudově povídce „U tří lilií“. In: *Slovo a slovesnost*, 38, s. 336–339.
- Hausenblas, K. (1978): K celkové stylistické charakteristice textů (J. Neruda, *U tří lilií* – styl a smysl povídky). In: *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu. Lingvistika*. Praha: Academia, s. 169–178.

- Hausenblas, K. (1984): Text, komunikáty a jejich komplexy (Zamyšlení pojmoslovné). In: *Slovo a slovesnost*, 45, s. 1–7.
- Hausenblas, K. – Macurová, A. (1983): Stylizace komunikačních jevů v umělecké próze. Na materiále Povědek malostranských Jana Nerudy. In: *Československá slavistika 1983. Literatura, folklor*. Praha: Academia, s. 151–160.
- Haller, J. (1929): Řeč přímá, nepřímá a polopřímá. In: *Naše řeč*, 13, s. 97–107 a 121–130.
- Hoffmannová-Jiříčková, J. (1979): Metajazyk a metařeč a jejich charakter v díle Karla Čapka. In: *Slovo a slovesnost*, 40, s. 295–302.
- Hoffmannová, J. (1992): Mluvené a psané texty ve vzájemných citacích (aluzích). In: *Stylistyka* (Opole, Polsko), 1, s. 67–81.
- Hoffmannová, J. (1993): Dopis jako text, metatext a kontext. In: *Text a kontext*. Prešov: PF UPJŠ, s. 153–161.
- Hoffmannová, J. (1994): Zitate und Allusionen - zwischen mündlichen und schriftlichen Texten. In: S. Čmejrková – F. Daneš – E. Havlová (eds.), *Writing vs Speaking. Language, Text, Discourse, Communication*. Tübingen: G. Narr Verlag, s. 213–218.
- Hoffmannová, J. (1995): O stylistiku dialogickou a intertextovou. In: *Stylistyka*, 4, s. 246–249.
- Hoffmannová, J. (1996): Heterogenost českého literárního textu (v éře postmoderní intertextuality). In: E. Czaplewicz – E. Kasperski (eds.), *Literatura a heterogeniczność kultury. Poetyka i obraz świata*. Warszawa: TRIO, s. 131–138.
- Hoffmannová, J. (1997): Intertextualita. In: J. Hoffmannová, *Stylistika a...* Praha: Trizonia, s. 34–39.
- Hoffmannová, J. (1999a): „Reprodukce“ cizí řeči a myšlení. In: *Jinakost, cizost v jazyce a v literatuře*. Ústí nad Labem: PF UJEP, s. 56–60.
- Hoffmannová, J. (1999b): „Reprodukce“ řeči a myšlení. In: J. Hoffmannová – O. Müllerová – J. Zeman, *Konverzace v češtině při rodinných a přátelských návštěvách*. Praha: Trizonia, s. 99–125.
- Hoffmannová, J. (1999c): Parodie moderní či postmoderní? In: *Intertextualita v postmodernom umení*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, s. 43–52.
- Hoffmannová, J. (2001): Komunikace O komunikaci, V komunikaci, PRO komunikaci. In: *Jazyková komunikácia v 21. storočí*. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied, Univ. M. Béla, s. 17–27.
- Hoffmannová, J. (2002a): Kontakty i stolknovenija različnych kul'tur v intertekstach postmoderny. In: *Vstreči etničeskich kultur v zerkale jazyka v sopostavitelnom lingvokulturnom aspekte*. Moskva: Nauka, s. 394–407.
- Hoffmannová, J. (2002b): Intertextualita v mluvených projevech (Úvahy o metodologii výzkumu a konceptuální soustavě). In: *Stylistyka*, 11, s. 371–381.
- Hoffmannová, J. (2003): Intertextové, metatextové, terminologické problémy české analýzy diskurzu. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského (Universitas Comeniana), Philologica LVI*. Bratislava: Univ. Komenského, s. 67–72.
- Hoffmannová, J. (2006a): Intertextualita v současné elektronické komunikaci. In: *Teorie a empirie. Bichla pro Krčmovó*. Brno: MU, s. 163–174.
- Hoffmannová, J. (2006b): Ironický rozměr stylu internetové komunikace (se zaměřením na intertextovou signalizaci ironie). In: *Čeština doma a ve světě*, 14, s. 35–41.
- Hoffmannová, J. (2008a): Role českého *prý/prej/pré* při vyjadřování reproduktivních a modálních významů. In: B. Wiemer (ed.), *Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 72*. München – Wien: Verlag Otto Sagner, s. 149–164.
- Hoffmannová, J. (2008b): The reproduction of one's own speech or the speech of others: From L. Doležel to contemporary communication and corpus research. In: J. Králová – Z. Jettmarová et al., *Tradition versus Modernity. From the Classic Period of the Prague School to*

- Translation Studies at the Beginning of the 21st Century*. Opera Facultatis philosophicae Universitatis Carolinae Pragensia vol. VII. Praha: UK, s. 101–123.
- Hoffmannová, J. (2010): Intertextualita v různých typech mediálních (televizních) dialogů. In: J. Mazur (ed.), *Intertekstualność we współczesnej komunikacji językowej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 47–59.
- Hoffmannová, J. – Hoffmann, B. (2006): Dedikace a intertexty ve Strojopisné trilogii. In: *Česká literatura*, 54, s. 329–341.
- Hoffmannová, J. – Kolářová, I. (2007): Slovo *prý/prej*: možnosti jeho funkční a sémantické diferenciace. In: F. Šticha – J. Šimandl (ed.), *Gramatika a korpus – Grammar & Corpora 2005*. Praha: ÚJČ AV ČR, s. 93–102.
- Hoffmannová, J. – Kolářová, I. (2008): Reprodukce cizí/vlastní řeči v mluvených projevech. In: M. Kopřivová – M. Waclawíčková (eds.), *Čeština v mluveném korpusu. Studie z korpusové lingvistiky 7*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny – ÚČNK, s. 115–123.
- Hoffmannová, J. – Čmejrková, S. (eds.) (2012): Intertextualita, polyfonie, heteroglosie. In: *Slovo a slovesnost*, 73, č. 4 (monotematické číslo).
- Hoffmannová, J. – Čmejrková, S. (2012): Intertextualita a její podíl na vyjednávání pozic účastníků talk show. In: *Slovo a slovesnost*, 73, s. 263–284.
- Homoláč, J. (1989): Aluze v slovesných textech uměleckých (Úvaha pojmoslovná). In: *Slovo a slovesnost*, 50, s. 288–294.
- Homoláč, J. (1994): Transtextovost a její typy 1, 2. In: *Slovo a slovesnost*, 55, s. 18–33, 99–105.
- Homoláč, J. (1996): *Intertextovost a utváření smyslu v textu*. Praha: Univerzita Karlova.
- Homolková, M. (1983): Vyjádření o jazyce a řeči v publicistických projevech F. Halase. In: *Naše řeč*, 66, s. 225–235.
- Horálek, K. (1962): Staronová teorie jazykových funkcí v americkém sborníku. In: *Slovo a slovesnost*, 23, s. 126–131.
- Hrbáček, J. (1994): *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*. Praha: Trizonia.
- Hroudová, I. [= Vaňková, I.] (1988): Poznámky k problému implicitní metajazykovosti v poezii. In: *Slovo a slovesnost*, 49, s. 271–278.
- Chloupek, J. (1972): Řeč o jazyce v umělecké tvorbě M. Horníčka. In: *Naše řeč*, 55, s. 165–170.
- Jakobson, R. (1960): Linguistics and Poetics (Closing Statement). In: T. Sebeok (ed.), *Style in Language*. Cambridge: MA, s. 350–377.
- Jakobson, R. (1960): Poetyka w świetle językoznawstwa. In: *Pamiętnik literacki*, 51, s. 431.
- Jiříčková, J. [= Hoffmannová, J.] (1979): Metařečový komentář. In: *Slovo a slovesnost*, 40, s. 149–151.
- Karhanová, K. (1999): Funkce mezitextového navazování v novinách. In: *Slovo a slovesnost*, 60, s. 19–36.
- Macura, V. (1984): Aluze. Citát. In: Š. Vlašín (ed.), *Slovník literární teorie*. Praha: Čs. spisovatel, s. 18, 56.
- Macurová, A. (1974): Subjektová problematika jazykového projevu. In: *Slovo a slovesnost*, 35, s. 121–128.
- Macurová, A. (1977): *Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykovém projevu*. Praha: AUC.
- Macurová, A. (1984): Interpretace textu v textu (K stylizaci komunikačních jevů, zvl. v uměleckém díle.) In: *Štylistické otázky textu*. Prešov: Pedag. fakulta UPJŠ, s. 160–170.
- Macurová, A. (1986): Poznámky ke stylizaci komunikace ve vědeckofantastické próze. In: *Slovo a slovesnost*, 47, s. 36–41.
- Mareš, P. (1983): Metajazyk, metařeč, metatext. In: *Slovo a slovesnost*, 44, s. 123–131.
- Mareš, P. (1985): Citát v textu, zvláště uměleckém. In: *AUC – Slavica Pragensia*, 25. Praha: UK, s. 217–229.
- Mareš, P. (2012): Parodie jako forma intertextuality. In: *Slovo a slovesnost*, 73, s. 285–298.

- Mayenowa, M. R. (1979): *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*. Wrocław: Ossolineum.
- Mukařovský, J. (1971): Přísloví jako součást kontextu. In: J. Mukařovský, *Cestami poetiky a estetiky*. Praha: Čs. spisovatel, s. 277–359.
- Popovič, A. (1978): Estetická metakomunikácia. In: F. Miko – A. Popovič, *Tvorba a recepcia*. Bratislava: Tatran.
- Rechzieglová, A. (2000): Od repliky k citátu: jazykové prostředky a textové strategie ve sportovní žurnalistice. In: *Stylistyka* (Opole), 9, s. 147–165.
- Stehlíková, I. (1983): Stylizování jazykové komunikace v prózách B. Hrabala a O. Pavla. In: *Naše řeč*, 66, s. 235–246.
- Šoltys, O. (1979): Několik poznámek k uvozovacím větám. In: *Slovo a slovesnost*, 40, s. 157–159.
- Šoltys, O. (1983): *Verba dicendi a metajazyková informace*. Praha: ÚJČ ČSAV.
- Vaňková, I. (1996): *mlčení a řeč v komunikaci, jazyce a kultuře*. Praha: ISV nakladatelství.

Lingvista a poezie. Poznámky nejen ke studiu konotací

Irena Vaňková

Ústav jazyků a komunikace neslyšících
Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze
irena.vankova@ff.cuni.cz

Abstract: The present paper is focused on K. Hausenblas's implicit, but systematically applied conception of linguistics as a human science, reflecting namely his specific interest in text, style and literary works. In this respect, it is loosely connected to two of Hausenblas's studies: (a) *O terminologii sémantické* [On semantic terminology] (a brief essay on connotations from the cognitivist perspective, and the importance of studying connotations through poetry), and (b) *Zobrazení prostoru v Máchově Máji* [Space depiction in Mácha's May] (semantics of the adjective *bílý* and its derivatives, the role of whiteness in the depiction of space).

Keywords: Karel Hausenblas, linguistics, poetry, semantics, connotations, white colour, depiction of space, Mácha's May

1. Úvodem a na vysvětlenou

Ve srovnání s dobou, kdy v jazykovědné bohemistice působil profesor Karel Hausenblas a jeho kolegové, se dnes centrum lingvistického bádání znatelně posunulo – ve světě i u nás. Můžeme mít pocit, že se – alespoň v českém kontextu – ztrácí filologický rozměr jazykovědy; o tom, že lingvistika může (nebo má?) mít (i) rozměr vědy (filologické, a tedy) humanitní,⁴³ se příliš neuvažuje a za

⁴³ Otázka, zda je lingvistika vědou přírodní, anebo humanitní (nebo jinou?), se u nás zkrátka nepokládá – i když by odpověď na ni měla být, vzhledem k tak komplexnímu a mnohoaspektovému fenoménu, jakým je jazyk, zásadním východiskem každého zkoumání. Jiná situace je

jednoznačně progresivní se čím dál samozřejměji pokládá empirický, kvantifikačně založený výzkum. Spojení uvedené v názvu tohoto příspěvku se tedy v tomto světle může jevit jako poněkud anachronické. Titul však, ano, odkazuje na Jakobsonovu známou stat', v níž se za anachronismus pokládá něco úplně jiného.⁴⁴

Název ovšem nebyl zvolen jen proto, že tu má být prof. Hausenblas připomenut jako lingvista, který věnoval významnou část své tvůrčí energie právě uměleckým textům. Soudíme, že nás právě jeho dílo může inspirovat k odpovědím na dvě souvztažné otázky, jež jsou variacemi na ty původní jakobsonovské – a jež je třeba, jak se domníváme, znovu položit: „K čemu může být lingvistice poezie?“ a také naopak: „K čemu může být poezii lingvistika?“⁴⁵

Ponechávající prostor pro odpověď čtenáři bychom se rádi zamysleli jednak nad tím, zda a nakolik může být poezie využitelná pro lingvistické zkoumání (zde se budeme zabývat hledáním a verifikací významových konotací), jednak nad tím, v čem mohou být dnešní kognitivně orientované způsoby popisu významu⁴⁶ zajímavé pro poezii; pro toho, kdo poezii zkoumá a vykládá, a případně i pro toho, kdo ji tvoří.

Jak známo, prof. Hausenblas měl pro umělecký text velmi jemnou citlivost, propojenou zároveň s hlubokým porozuměním hudbě a výtvarnému umění; projevuje se to např. ve studii *Zobrazení prostoru v Máchově Máji* (viz dále). Originální umění sjednotit jazykovědnou interpretaci s reflexí uplatňovanou např. v uměnovědných disciplínách však ukazují i mnohé jeho další studie. Významné

např. v Polsku; kapitola, jejíž titul tvoří právě otázka výše položená, je např. součástí základní učebnice představující úvod do jazykovědy (na rozdíl od našich „úvodů do studia jazyka“ – srov. Grzegorzycowa, 2012, s. 146n.). Jde to ruku v ruce s faktem, že se právě v Polsku věnuje velká pozornost (mj. i) takovým přístupům k jazyku, které podstatně provazují jazyk s člověkem a kulturou (srov. zejména zkoumání jazykového obrazu světa, ale zdaleka nejen ono). Za specifické rysy humanitních věd (těch, jež zkoumají *thesei* oproti *fysei*) se pokládá jejich interpretační charakter, důraz na jistý způsob porozumění lidskému světu, a ovšem i spojení s hodnotami: to vše může (a má) být i v kompetenci jazykovědy. Prof. Hausenblas uplatňoval právě takovýto přístup k jazyku i textům – v tom, co a jak psal, i v tom, co předával studentům; s tím se pojila i jeho vnitřní potřeba se tázat na (lidsky) podstatné (srov. i jeho pojem *smysl*) a v neposlední řadě též radost z poznání, kterou uměl autenticky předávat a sdílet.

⁴⁴ Jakobsonova stat' *Lingvistika a poetika* končí známým konstatováním, že „lingvista hluchý k poetické funkci jazyka a literární vědec lhostejný k lingvistickým problémům a neznalý lingvistických metod jsou oba stejně křiklavým anachronismem“ (Jakobson, 1995, s. 105). Tato formulace pochází z roku 1958, ale dáváme k úvaze, zda bychom se nad ní neměli odpovědně zamýšlet i dnes. (Kromě prof. Hausenblase by se k ní jistě přihlásili jeho přátelé Alexandr Stich a Miroslav Červenka.)

⁴⁵ Prof. Hausenblas – nelze zde na to nevzpomenout – dával studentům v osmdesátých letech k četbě a interpretaci Nezvalovu báseň *Dopis Mukařovskému*, která (z perspektivy básníka a v jeho nejvlastnějším modu, „metapoeticky“) právě o tomto podvojném vztahu („básníka“ a „vědce“) pojednává (srov. Hausenblas, 1987, s. 52).

⁴⁶ Inspirujeme se především lublinskou kognitivní sémantikou, zde připomeňme práce A. Pajdzińské a R. Tokarského (1995, 2007, 2010).

jsou nepochybně dodnes, a to v několikerém ohledu. Jednak se zřetelem k **hlubšímu porozumění těmto dílům samotným**, jejich stylu a smyslu (včetně poznání principů zakládajících jejich působivost): kdo zná Hausenblasovy výklady Máchova *Máje* nebo Nerudových *Povídek malostranských*, navždy už pro něho vplynuly do způsobu, jak tato díla čte a jak jim rozumí – jednak **teoreticky a metodologicky**, tím, že přinášejí inspiraci, jak přistupovat k uměleckým textům: připomeňme alespoň studium specifického fenoménu, jímž je stylizace a reflexe komunikačních jevů v uměleckých textech (našlo pak pokračovatele v Hausenblasových žácích – z nichž jsou někteří zastoupeni i v tomto souboru studií). Navíc je však patrné, a dnes ještě výrazněji než dřív, že tu nešlo jen o problémy studia uměleckých textů. Tak např. nalezení postupů stylizace komunikačních jevů v literárním textu vede zároveň k poznání určitých obecnějších způsobů, jak se tyto jevy (třeba pomluva a fáma) konceptualizují v českém obrazu světa. Text-svět Nerudových *Povídek malostranských* tak můžeme vidět jako jeden z možných modelů českého světa, jako model konstruovaný jazykem (a obraz skutečnosti, jaký je v textu a potažmo i v jazyce uložen), a pokládat ho tak za jednu konkrétní realizaci (jazykového) obrazu světa chápaného mnohem obecněji.⁴⁷

Výše jsme užili dvou pojmů vypůjčených z kontextu kognitivní lingvistiky – **konceptualizace** a **jazykový obraz světa**. Nejsou to jediné pojmy z tohoto okruhu, které by prof. Hausenblas jistě rád přijal a tvořivě vpojil do svého zkoumání.⁴⁸ Zde je však musíme pominout, stejně jako metaforu a metonymii, příběh a parabolu, mentální prostory aj. Soustředíme se zde totiž na jedno z témat, které se řešilo už dávno před vznikem kognitivní lingvistiky, avšak kognitivní přístup našel pro jeho uchopení poněkud jemnější nástroje než přístupy strukturalistické; jde o **významové konotace**.

Druhá část tohoto textu se bude týkat lexikálního významu, zejm. s důrazem na významové konotace. (Prof. Hausenblas se této problematice věnoval ve stati *K terminologii sémantické*, srov. 2003a). Ve třetí části se – v návaznosti na známou Hausenblasovu studii máchovskou (2003b) – zamyslíme nad tím, jak může být evokační potence slov aktivizována v poezii, resp. jak se drobný detail v podobě jediného lexému (s členitým ovšem lexikálním významem) vpojuje do celku uměleckého textu, a spoluurčuje tak v tvůrčím básníkově gestu sémantiku i estetické působení díla jako celku.

⁴⁷ Nejde však jen o konceptualizaci komunikačních jevů, ale např. též o obraz „ženského oka“ či „jízdy vehiklem“: to, co Hausenblas ukazuje jako tak či onak konceptualizováno v textech Jana Nerudy (či jiných autorů), má potenci figurovat i v obecnějších souvislostech.

⁴⁸ Vycházejí totiž z propojenosti jazyka s myšlením, lidskou zkušeností a prožitkem, a jak píše Alena Macurová, hausenblasovská stylistika „je vpojena do úvah o komunikaci, o předávání významů jako záležitosti povýtce lidské“. Zde dodejme, že se toto konstatování nevztahuje jen k Hausenblasově stylistice, ale k jeho pojetí jazyka vůbec; a také k jednoznačnému chápání lingvistiky jako vědy spojené s člověkem, vědy humanitní.

2. Exkurs lexikálněsémantický: k pojetí a studiu konotací

Co se týče pojmosloví z oblasti sémantiky (a zároveň i pojetí klíčových momentů sémantiky jako lingvistické disciplíny), Karel Hausenblas vnímal jeho problematičnost v několika polohách. Těžkosti při vymezování sémantické terminologie – řečeno volnou parafrází – plynou jednak z nejednotnosti jejího používání v různých disciplínách (srov. disparátní pojetí významu a smyslu, příp. obsahu, nebo opozici denotace vs. konotace v dosavadních lingvistických, sémiotických, logických a jiných přístupech), jednak z mimořádné komplikovanosti jevů, k nimž se tyto termíny vztahují (tedy jevů z okruhu významu), a ovšem i z disparátnosti existujících způsobů jejich studia (srov. stať z roku 1976, Hausenblas, 2003a). Význam je totiž ze své přirozenosti fenoménem mezioborovým – a o tom, kde má začínat a kde končit jeho lingvistická reflexe a co už je v kompetenci jiných disciplín (psychologie? filosofie? logiky? sémiotiky? a nově lze dodat: kognitivních věd? a jak pojatých?), můžeme vést a také dodnes vedeme spory.⁴⁹ Své pojednání o „terminologii sémantické“ končí K. Hausenblas konstatováním, že systematické studium této oblasti by mělo začít od **lexikální sémantiky** (Hausenblas, 2003a).⁵⁰

Navažme tedy na tuto stať skoro o čtyřicet let později krátkým pojednáním o konotacích; měla by nás přivést k tomu, jak je uplatňované pojetí (kognitivně orientované a zároveň vyrůstající ze slovanské tradice) důležité i v širších než pouze lingvistických souvislostech (srov. pozn. 32). Zdůraznit chceme i to, že se tu jako zdroj lingvistického výzkumu akcentují texty s exponovanou estetickou funkcí, zejména poezie, chápaná často jako sféra individuálního, nezobecnitelného, a tudíž jako oblast pro vědecké zkoumání nevhodná. Polští badatelé ovšem ukazují, že na základě poezie lze s velkým prospěchem studovat právě (textové) konotace, pro něž jinde nacházíme oporu jen těžko. Z druhé strany lze říci, že z takovýchto přístupů může těžit i literární teorie (resp. teorie interpretace uměleckého textu): cíleně se tu totiž zkoumá evokační síla slov (díky studiu konotací pozoruhodně konkretizována) a významová potencialita jazyka vůbec.

⁴⁹ K. Hausenblas tu poznamenává: „Je však třeba konfrontovat lingvistickou sémantiku a její terminologii i s gnozeologickým a psychologickým aspektem zmocňování se skutečnosti a komunikování o jevech vnějšího i vnitřního světa. Pravda, v kompetenci lingvisty je „pouze“ zabývat se výrazem, popř. ještě úže formou (nikoli substancí) obojího a vykládat vzájemné sepětí obou složek. Toto „pouze“ zahrnuje ovšem, jak víme, velmi bohatou a složitou problematiku a tento úkol lingvista nemůže nikomu přenechávat, nikdo jiný k jeho řešení není kompetentní. Avšak lingvista musí doplňovat své poznatky odjinud, lingvistická problematika nepokrývá celý komunikační, natož poznávací proces a nevyčerpává všechny jejich složky. Tu musí lingvista stavět na výsledcích věd a sám jim zase poskytuje své poznatky“ (Hausenblas, 2003b, s. 159).

⁵⁰ On sám však zároveň, v souvislosti s pozoruhodnými interpretacemi uměleckých textů, a ovšem i jinde, uvažoval o sémantice v širších a obecnějších souvislostech – zejm. ve vztahu k textu a stylu; komplexním sémantickým pojmem je mu v tomto ohledu specificky pojatý **smysl** (srov. např. Hausenblas, 1996, Macurová, 1996).

Za základ studia lexikálního významu se často považuje opozice **denotace vs. konotace** (srov. např. Grzegorzczkova, 2001), již vnesl do zkoumání jazyka J. S. Mill (o tom srov. mj. i Hausenblas, 2003a). V sémiotice znamená denotace **vztah znaku k denotátu** (resp. třídě denotátů). V lexikální sémantice se denotace chápe jako jádro významu; to může být pro plnější vystižení významu doplněno poukazy ke **konotacím** (Jordanskaja – Melčuk, 1980). Ve výkladovém slovníku vyjadřuje denotaci nejčastěji významová definice, soustředující se na rysy „nutné a postačující“ pro vymezení (srov. *de-finio*) denotátu; ta bývá už od Aristotela složena z nejbližšího nadřazeného pojmu, *genus proximum*, a specifikujících rysů, *differentia specifica*): tak např. denotaci slova *sestra* vyjadřuje definice „sourozenec ženského pohlaví“, *jaro* je „roční období od 21. 3. do 23. 6.“.⁵¹ Definice tohoto typu se ovšem vztahují k vědeckému, teoretickému nahlížení na svět a přirozené reflexi skutečnosti (která je v souladu se základním lidským prožitkem světa) neodpovídají (srov. např. Vaňková et al., 2005, 77–82).

Konotace představují ve srovnání s denotací sice vedlejší součásti významu, „spoluvýznamy“ (*con-noto*), kognitivně a kulturně jsou to ovšem polohy významu mnohdy velmi podstatné. Jde o systémově (nebo v některých koncepcích i textově, viz dále) ukotvené poukazy k vlastnostem denotátu, jež pro rodilé mluvčí daný výraz implikuje. Významovou definici (např. *želva* – „plaz s kruhým“) tedy konotace doplňují jako rysy daným společenstvím sdílené a výrazem potenciálně evokované (u výrazu *želva* je to např. pomalost, klid, smutek).

V kognitivní lingvistice se konotace nechápu pouze jako sekundární, pragmatické (tj. nesystémové a „nekognitivní“, ne-nocionální) významové rysy, jak je tomu v některých (v české lingvistice tradičních) strukturních přístupech (srov. Čermák, 2010); takové jsou jen některé jejich typy (konotace vyjadřující expresivitu, emocionalitu, postoj, intenzifikaci aj., srov. Blatná, 1995). Většina konotací představuje sémantickou (tj. systémově ukotvenou) a kognitivně podstatnou součást významu. Výrazné je **antropocentrické založení** konotací, tj. fakt, že vycházejí z **tělesně-smyslové zkušenosti** mluvčích s denotáty; velmi často vstupuje do hry i jejich **kulturní podmíněnost**; proto je jejich studium tak důležité v souvislosti s překladem, zejm. uměleckým (srov. např. Mounin, 1999, s. 137).

Konotace doplňují sémantické jádro, tj. vlastnosti, jež jsou pro denotaci daného jevu „nutné a postačující“,⁵² o prototypové, resp. stereotypové významové rysy tohoto jevu. Např. u výrazu *hlemýžď* lze k definici „suchozemský plž s ulitou“ připojit konotaci „pomalý“, u slovesa *klečel* lze k jádru „spočívat na kolenou“ doplnit konotaci odkazující k pokoře, zejm. v souvislosti s kultem, při

⁵¹ Zde i jinde v této stati vycházíme z definic uvedených v SSČ.

⁵² Pouze takovéto vymezení (definice) se předpokládá v souvislosti s významem odborných termínů (srov. systém definic základních pojmů v každém vědním oboru); v kontextu vědeckého, teoretického obrazu světa je totiž existence konotací z principu věci nemožná, resp. nežádoucí (odporuje požadavku přesnosti a jednoznačnosti).

modlitbě apod.;⁵³ u výrazu *chléb* se k denotaci „pečivo vyrobené z mouky, vody a kvasu“ připojují významové prvky vycházející ze skutečnosti, že jde o nejobvyklejší potravinu, chápanou jako prostředek základního zasyčení, která metonymicky zastupuje obživu vůbec (srov. např. *už od dětství si vydělával na chléb*); *samet* je „látka s nízkým a hustým vlasem po líci“, avšak v obrazu světa podstatně vystupují jeho vlastnosti vnímané hmatem – hebkost, jemnost.

Fixovanost konotací v systému lze verifikovat kvantitativními i kvalitativními metodami – statisticky, pomocí významových testů, v empirických výzkumech aj. (Bartmiński, ed., 2006, Vaňková et al., 2005, s. 88), avšak základní metodou je identifikace konotací na základě jazykových dat. V tomto směru se rozlišují **konotace systémové** (jazykové, silné) a **textové** (slabé); srov. Tokarski, 2004, 2007. Systémovou ukotvenost konotací může potvrdit etymologie (Brzozowska, 2009), resp. vnitřní forma slova; např. konotaci rostlinnosti, poukazující k prototypu, *eo ipso* základní konotaci zelené barvy, dokládá kořen *zel-*; *dýchání* je ve slovanských jazycích etymologicky i konotačně spojeno s výrazy *duše* a *duch*, konotace spjatá se slovesem *chápat* vychází z fyzického základu konceptualizace dané mentální aktivity. Fixovanost konotací potvrzuje též existence určitých sémantických a slovotvorných derivátů; dokladem konotací spojených s krysou nebo papouškem je v prvním případě sekundární význam lexému *krysa* „zrádce“, ve druhém existence slovesa *papouškovat* s významem „bezduše napodobovat“; adjektivum *sametový* odkazuje např. ve spojení *sametová pleť* k hebkosti sametu (na rozdíl od čistě denotačního významu, aktivizovaného např. v kolokaci *sametová stužka*, tj. „vyrobená ze sametu“); poukázat pak lze k metaforické extenzi *sametová revoluce*, která se odvíjí (ve snaze mluvčích zdůraznit nenásilné, „jemné“ prosazení společenských změn, protikladné k takovému, jaké bývá s revolucí obvykle spojováno) právě od konotace odvozené od hmatem vnímané hebkosti. Bohatým zdrojem pro studium konotací je frazeologie, obzvlášť spolehlivě je verifikují ustálená přirovnání: frazém *mít hlad jako vlk* dokládá, že s vlkem je spjata konotace hladovosti (a s hladem naopak jako prototypový nositel vlk), z přirovnání *zima jako v Rusku* plyne konotační spojitost Ruska se zimou (resp. zimy s Ruskem). Významné je též ukotvení konotací ve folkloru (vč. popkultury), srov. např. vtipy se stereotypovými postavami, jejichž pojmenování mají výrazné konotace (*blondýna, policista, tchýně, Skot*).⁵⁴

⁵³ Konotace se však nemusí realizovat v každém kontextu: ve spojení *při mytí podlahy klečela* se aktivizuje pouze denotační význam (alespoň v běžném vyjádření – např. v poezii může být situace podle závislosti na kontextu jiná); v kontextu *poslali ji klečet do kouta* je naopak aktivizována další konotace, slabší (výše nezmíněná) – „způsob trestu“.

⁵⁴ Ve svém úhrnu tvoří konotace stereotyp předmětu; na jejich základě je totiž vystavěna kognitivní definice (explikace) významu, která stereotyp strukturovaně popisuje. Konotace je třeba odlišovat od asociací a inferencí (které nejsou ukotveny v jazykovém systému a někdy ani interindividuálně sdíleny); ty spadají do oblasti zájmu pragmatolingvistiky a psycholingvistiky, zatímco konotace zahrnujeme primárně do okruhu zkoumání (kognitivně a kulturně orientované) lexikální sémantiky. Hranice mezi konotacemi na jedné a asociacemi a inferencemi

Textové (slabé) konotace jsou takové, které takovéto potvrzení v jazykovém systému nemají – jejich sdílenost lze doložit pouze na základě opakovanosti v textech a komunikaci; srov. např. konotaci dálky a emocionální distance či konotaci melancholie, spojované s modrou barvou – dokladů nacházíme hodně v poezii či v písňových textech (srov. Tokarski, 1995, *passim*, Vaňková et al., 2005, s. 90). Porozumění určité konotaci bývá vázáno např. na věk či vzdělání (obeznámenost s kulturou, symbolikou apod.).⁵⁵ Při popisu sémantiky považujeme otázkou, jak široce je doložená konotace sdílena (a příp. námitku, že jí rozumí pouze omezený počet rodilých mluvčích – např. jen čtenáři poezie), za irelevantní; (textové) konotace totiž zkoumáme primárně v modu *in potentia*.⁵⁶

Jak už bylo uvedeno, cenným zdrojem studia textových konotací jsou umělecké či šíře vzato kreativní texty, v nichž lze nalézt kontexty dokládající, jak se centrální význam, resp. základní významové rozpětí výrazu, tj. „co slovo znamená“, rozšiřuje do poloh okrajových (resp. v jiné perspektivě poloh krajních), tedy „co všechno slovo může znamenat“ (Tokarski, 2007). Pro některé badatele („umírněné kognitivisty“) jsou relevantní pouze jazykové konotace (srov. Grzegorzyczkowa, 2010), jiní argumentují tím, že vše textové je potenciálně jazykové, a staví se za co nejkomplexnější popis významu včetně jeho aspektů periferních a méně průkazných, doložitelných třeba pouze v tzv. kreativních textech (Pajdzińska – Tokarski, 2010): kdyby totiž i takovéto konotace nebyly potenciálně sdíleny, pak bychom poezii (ale ani textům daleko běžnějším) neměli šanci porozumět.

3. Bílá barva v sémantické struktuře Máchova Máje

Plasticky lze důležitost kreativních textů (obzvlášť poezie) pro studium textových konotací demonstrovat na pojmenováních označujících barvy. (Sémantický okruh barev je ostatně oblíbenou sférou příkladů i v jiných souvislostech, např. ve vztahu k jazykové relativitě a ke kulturní rozrůzněnosti jazyků co do členění barevného spektra i co do prototypů jednotlivých barev – srov. Vaňková et al., 2005, s. 44 n.). Ryszard Tokarski ve svém komplexním pojednání o barvách v polském obrazu světa vychází primárně právě z textů současné polské poezie (Tokarski, 2004); ukazuje rozrůzněná konotační centra jednotlivých barev a směřuje při tom od prototypových významů k těm, které berou do hry i polohy perifernější.

na druhé straně jsou však z povahy věci rozmlžené (Nebeská, 2001) a termín konotace se nadto užívá nejednotně.

⁵⁵ Porozumění konotačním potencím slov lze obecně vzato rozšiřovat a kultivovat, zejména četbou (zde by mohla následovat úvaha o smyslu humanitního, resp. filologického vzdělání).

⁵⁶ Otázka, nakolik ta či jiná skupina mluvčích (např. předškolní děti nebo středoškoláci) těm či oněm konotacím rozumí (tj. je schopna je v sémantice určitých výrazů zachytit a interpretovat), může být ovšem předmětem specifických výzkumů.

Při zkoumání uměleckých textů se ukazuje velmi zřetelně mj. též propojenost jazyka v užším smyslu slova (např. lexikálních významů) s dalšími sémiotickými systémy: (např.) barevná symbolika je totiž ukotvena nejen do sémantických struktur příslušného lexika (pojmenování barev a jejich derivátů či kompozit), ale setkáváme se s ní paralelně i ve výtvarném umění, v hudbě, v duchovních a náboženských systémech, v lidové kultuře aj. Humanitně orientovaná lingvistika, o níž zde byla řeč, má právě toto zaměření: reflektuje a studuje propojenost jazyka s kulturou (srov. též Anusiewicz, 1995), resp. s člověkem jako bytostí mluvící, myslící, sémioticky založenou, společenskou a kulturní; s člověkem, který světu rozumí na základě různých znakových systémů, zejména ovšem na základě (mateřského) jazyka.

Máme-li se zabývat lexikálním významem adjektiva *bílý*, je třeba předeslat, že sémantika výrazů označujících achromatické barvy (bílou a černou) se může realizovat ve dvou aspektech. Anna Wierzbicka (1996) tu mluví o bílé nebo černé barvě ve smyslu kvantitativním a kvalitativním. V **kvantitativní** poloze souvisí význam s univerzálií vidění, resp. s faktem, že někdy člověk okolní svět vidí, a jindy nikoli – v závislosti na **světle či tmě**, resp. **dnu či noci**. K těmto „podmínkám viditelnosti“ pak jako k specificky založeným prototypům odkazují některé objekty svou světlostí či tmavostí (srov. *bílý den, až do bílého rána* vs. *černý jako noc*). Nejde tu tedy o bílou nebo černou barvu v tzv. **kvalitativní** poloze – kdy jsou totiž bílé a černé objekty spojeny se zabarvením typických nositelů, např. sněhu či mléka nebo sazí.⁵⁷

Každá z těchto barev tak má dvojí prototypovou referenci: u černé je to **noc** (kvantitativní) a **saze** (kvalitativní), u bílé **den** (kvantitativní) a **sníh**, příp. **mléko** (kvalitativní).⁵⁸ Odtud se pak – tedy ve dvojím směru – odvíjí i sémantika barevných pojmenování, od příslušných center (prototypů) až k periferiím. Dále však uvidíme, že kvantitativní a kvalitativní aspekt bělosti mnohdy splývají; co je bílé, to „září“ či „svítí“, zejména odráží-li se to od temného podkladu. („Podvojnou“ conceptualizaci bílé barvy v tomto smyslu ostatně dokládá i etymologie slovanských výrazů pro označení bílé.)⁵⁹

Podle Hausenblasova frekvenčního slovníku představuje přídavné jméno *bílý* (s 26 výskyty) nejfrekventovanější adjektivum *Máje*; mezi plnovýznamovými

⁵⁷ Prototypy jsou kulturně rozrůzněné – např. ve vietnamštině se jako prototyp bílé barvy udává bavlna nebo vaječný bílek, zatímco v češtině (podobně jako v dalších slovanských, ale i jiných jazycích) je to především sníh či mléko (srov. doklady *bílý jako sníh*, *sněhobílý*, *bílý jako mléko*).

⁵⁸ Pro zjednodušení uvádíme pouze tyto údaje (podle definic příslušných výrazů ze SSČ) a ponecháváme stranou bohatou (především zahraniční) literaturu, která se sémantikou prototypu v souvislosti s barvami zabývá.

⁵⁹ Rejzek (2001) odkazuje – se zmínkou o keltském **belos* „světlý, zářivý“ – k praindoevropskému východisku **b^hel-/b^hol-* s významem „zářit“, Holub a Kopečný (1952) udávají možný staroindický původ – s odkazem na sanskrtské *bhāti* „září“, *bhālam* „lesk“. Také řecký výraz *leukos* („bílý“) je jazykově příbuzný s latinským *lux* („světlo“) – a ve slovnících symbolů bývá bílá charakterizována jako barva světla a čistoty (Lurker, 2005).

slovy tak zaujímá osmé místo.⁶⁰ Pokusíme se stručně charakterizovat, do jakých významových kontextů ono i jeho deriváty vstupují, v jakých kolokacích je nacházíme a jak se zapojují do sémantické výstavby celé skladby. Dotkneme se některých poloh sémantiky adjektiva *bílý* s ohledem na to, co je schopno evokovat a které z jeho konotací se v *Máji* aktivizují.

Jak připomíná K. Hausenblas, skladba se odehrává z podstatné části za *pozdniho večera*: nikoli tedy v hluboké noci (tj. za úplné tmy). Ve scénériích *Máje* dominuje temné šero, prosvětlované bledou září měsíce. Scény s jezerem uprostřed krajiny tak mohou plasticky evokovat prožitek výrazného vizuálního kontrastu; světlé plochy či pohyblivé předměty se totiž zračí na temném pozadí, navíc ve fascinujícím mihotání vln. V souvislosti s konstruováním této hry *odrazů, odlesků a obrazů* na hladině jezera (Hausenblas, 2003b) tu výrazně vystupuje právě adjektivum *bílý* s celou svou sémantikou i evokační silou, vpojeno ovšem do souvislostí celku – jak se ukáže dále.

Ještě předtím se však podívejme na nositele bílé barvy v *Máji*. Co vše je v *Máji* bílé? – Nositele bělosti se ukazují v následujících sémantických okruzích:

- 1) **světlo a meteorologické jevy** – *bílá lůny zář* (také, častěji, *bledá*), *bílý příkrov* (měsíce), *bělostné páry*, *bílé obláčky*, *běльмо sněhu*,
- 2) **části lidského těla** – *bílá tvář* (mrtvého), *ňadra bílé* (vězeň před popravou), *bílá lebka* (2x),
- 3) **živočichové** – *bílí ptáci* (2 x), *holoubátko sněhobílé* (v přirovnání jsou na stejné rovině jako *lilie* a *bílá plachta*), *čáp* (rovněž v přirovnání, viz dále),
- 4) **rostliny** – *lilie vodní* (2x) – v přirovnání, viz výše, *bílý květ* (roznášený větrem po zeleném dolu) – jde tedy o jméno látkové, vztahující se k bílé kvetoucím stromům,
- 5) **artefakty**, tj. lidské výtvořiny jakožto součásti mimopřírodního světa, které se ovšem na utváření obrazu krajiny výrazně podílejí. Jde o dvojí typ objektů:
 - a) **stavby** – výrazné body či plochy v krajině, často jejich odraz v tmavé vodě („stíny“) – *bílé dvory* (3x), *bílá kaple* (3x), *bílé věže*, *vížka* (3x), *bílá města*,
 - b) **oblečení, resp. textile** – představují rovněž výrazná místa „svítící“ ve ztemnělé krajině, figurující jako odrazy v temné vodě jezera: *bílý šat* a *bílých šatů stín* (Jarmilových), *bílé pláště* (v něž jsou zahaleni *druzí noční chvíle*, truchlící po Vilémovi), *bílá plachta*.

⁶⁰ Pojem s ním spojený verbálně vyjadřují také deriváty *bělost*, *bělavý* a *běльмо* (v kolokaci *běльмо sněhu*) a kompozitum *sněhobílý*; pokud je do výzkumného materiálu zahrneme, můžeme vycházet z 30 výskytů poukazujících k bělosti. Kromě toho připomínáme i výrazy utvářející sémanticky příbuzný pojem bledosti – *bledý* (13), *bledší* (5), *bledě* (1), které se vyskytují v podobných kontextech a často souvztažně (celkově je s 18 výskyty *bledý* na 19.–20. místě); dalšímu zkoumání bude třeba podrobit i pojem „světlo“, zastoupený lexikálně výrazy *světlo* (6), *svit* (11), *svítiti* (4) či *světýlko* (1). V *Máji* ovšem utvářejí podstatnou opozici „světlý vs. tmavý/temný“ i četné výrazy další, jako např. *zářit* a *zář*, *temný*, *jas* a *jasný*, *šero*, ale i *hvězda* či *lůna*.

Soustředíme se zde pouze na jeden významový kontext, hodný pozoru právě v souvislosti se zobrazením prostoru v Máchově *Máji*, jak k němu poukazuje K. Hausenblas. Jak už bylo řečeno, na utváření obrazu krajiny se tu výrazně podílí opozice tmy a světla, resp. černého a bílého zbarvení, často prostřednictvím stínů, odlesků či odrazů na hladině jezera. Jezero představuje v *Máji* podle Hausenblase střed i horizont krajiny; a kompaktnost zobrazení prostoru je v *Máji* dána zejména tím, že je právě jezero různými prostředky výrazně akcentováno (jezero je čtvrtým nejfrekventovanějším plnovýznamovým slovem *Máje*).

V souvislosti se sémantikou bílé barvy chceme nyní upozornit pouze na následující desetiveršovou strofu z prvního zpěvu *Máje*. Co se týče začlenění do děje, jde o situaci, kdy Jarmila u jezera marně vyhlíží Viléma. Ve vizuálním poli pozorovatele (ztotožněného s perspektivou Jarmiliny postavy) se postupně konstituuje podoba přibližujícího se objektu. V dynamických posunech je evokováno, jak se z dálky po jezeře cosi blíží. Bílý objekt, zprvu jen probleskující v temné dálce (připomínající *holoubátko sněhobílé* či vodní lilii), se rychle přibližuje a zvětšuje – v jisté fázi je podobný letícímu čápovi – a až v posledním verši strofy se perspektiva ustaluje na konečném bodu: vizuální dojem se po rychlých střizích konečně soustřeďuje na identifikovatelný objekt: je jím bílá plachta lodi.

Povšimněme si, jak je tento vizuální dojem evokován postupným konstruováním obrazu pohybujícího se bílého předmětu; sugescí rychlého, k pozorovateli směřujícího pohybu (letu ptáka? jakého ptáka?) se stupňuje napětí. Konstrukce situace nemá popisný, ale dějový charakter: v jejím průběhu se utváří cosi jako trs přirovnání – světlý předmět je v nejistotě o jeho totožnosti přirovnán postupně k třem bílým objektům: k holoubátku, lilii, a konečně k čápovi:

Jak holoubátko sněhobílé
pod černým mračnem přelétá,
lilie vodní zakvétá
nad temné modro, tak se číle –
kde jezero se v hory níží –
po temných vlnách cosi blíží,
rychle se blíží. Malá chvíle,
a již co **čápa** vážný let,
ne již holoubě či lilie květ,
bílá se plachta větrem houpá.⁶¹

(Mácha, 1996, s. 15 – zvýraznila I. V.)

Je příznačné, že v tomto kontextu – podobně jako i na dalších místech *Máje* a u jiných objektů charakterizovaných jako bílé (srov. výše) – splývá kvalitativní

⁶¹ V závěru 1. zpěvu, těsně před Jarmilíným nepřímým naznačeným skolem („nad vodou se bílých skví šatů stín“) se situace v reverzibilním náznaku (už bez explicitní akcentace bělosti) opakuje: „Po skále slezl za krátký čas, / při skále člun svůj najde. / Ten rychle letí, co čápa let, / menší a menší, až co lilie květ / mezi horami po vodě zajde“ (s. 17).

aspekt bělosti s kvantitativním. V obrazu ztemnělé noční krajiny jsou bílé objekty spatřovány jako „svítící“, výrazně se odrážející od tmavého pozadí; tyto vizuálně orientované evokace napomáhají plasticitě a autentičnosti prožitku, a zároveň zobrazený prostor specificky strukturují. V důrazu na hru odlesků a stínů – včetně *bílých stínů* na hladině jezera – je opozice světla a tmy ztvárněna ve zvláštní dynamice.

Na tomto místě lze ovšemže komplikovanost sémantických vztahů ve struktuře pojmu, který je primárně vztažen k bílé barvě, pouze naznačit; stejně tak se lze jen dotknout jednoho ze způsobů, jak se bílá (a lexémy, které k ní odkazují) uplatňuje v poezii – u Máchy i jinde. V mnohém podobně figuruje bílá barva též v Erbenově *Kytici*,⁶² avšak moderní poezie, např. texty Jana Skácela, přinášejí v souvislosti s bílou barvou vedle těch běžných i sémantické polohy zcela jiné, nečekané a vzhledem k interpretaci velmi zajímavé. Jen v náznaku: bílá barva bývá u Skácela nezřídka vztažena k abstraktům, zejm. z oblasti vnitřního, citového prožívání (*bílý cit*, *bílá žízeň*, *bílý stud*), objevuje se souvztažně se slepotou, hluchotou, němotou, tichem a mlčením, se smrtí, nebytím, „ničím“, „vynechaností“, srov. např.: „navěky v ničem aby bylo snáze / a sněhobílí v nebývalé lsti / tak vynechaní jako na obraze / a majitelé vlastní bělosti“ (Skácel, 1996, s. 180). Bílá často figuruje jako základ paradoxu, zejména v reverzibilitě s černou, srov. např.: „napadlo sněhu až je v polích černo / mráz je tak třesutý a zlý / že ještě za tmy dávno před úsvitem / havrani oslepli a zběleli“ (tamtéž, s. 145), či bývá jako vlastnost připsána tvorům, kteří běžně bílí nebývají (*bílí levharti*, *bílý drozd*, *bílý mol*).

Otázka po motivaci některých z výše uvedených kolokací (např.: Proč *bílá žízeň*? Proč – a co znamená – *majitelé vlastní bělosti*?) není nezodpověditelná. Jen je potřeba vycházet z širších kontextů zkoumání – lexikálněsémantických, textových, stylových (např. z kontextu autorského stylu) i jiných – a zohlednit (mj. i) fakt, že v poezii do sebe narážejí konotace všech výrazů, které se podílejí na sémantické konstrukci textu. S odkazem k dílu profesora Hausenblase lze snad uzavřít zmíněním požadavku, jemuž právě on uměl beze zbytku dostát: že je třeba spatřovat každý detail ve světle celku, tj. textu („komunikátu“), *eo ipso* se zřetelem k jeho stylu a smyslu.

⁶² V *Kytici* jsme zachytili celkem 20 výskytů lexému *bílý* (včetně jeho derivátů a kompozit): v jednom případě souvisí se světlem (*hoří to jasnobíle*), ve třech případech jde o části těla (*ňádra*, *nohy*; *tělo bílé*, *spanilé*), ve čtyřech případech o živočichy (*holoubek*, *holubice*, *holoubátko*, *laň*), ve třech případech o rostliny (*lilie*, *vrba*, *vrba s bílou korou*), v šesti případech o textilie nebo bíle oblečené osoby (*družičky*, *oblek*, *šat*, *bíle jsem tebe oblékala*, *bílé šatičky*, jednou – lze počítat? – nepřímé označení v *sukničku jako z vodních pěn*). Podobně jako v *Máji* je výskyt často vázán na kontexty, kde stojí bělost objektu v kontrastu vůči tmavému okolí, srov.: „A hle, co se bělá v lese, / v černém lese za potokem?“ (Erben, *Poklad*, s. 12) nebo: „[...] a mezi vlnami / bílý šat se míhá“ (Erben, *Holoubek*, s. 67). Hojný je také – podobně jako v *Máji* – výskyt adjektiva *bledý*.

Prameny

- Erben, K. J. (2003): Kytice. In: K. J. Erben, *Kytice – České pohádky*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Holub, J. – Kopečný, F. (1952): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic.
- Lurker, M. (2005): *Slovník symbolů*. Praha: Knižní klub.
- Mácha, K. H. (1997): Máj. In: K. H. Mácha, *Básně*. Praha: Český spisovatel, s. 9–45.
- Rejzek, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.
- Skácel, J. (1996): *Básně II*. Brno: Blok.
- SSČ (1994): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.

Literatura

- Anusiewicz, J. (1995): *Lingwistyka kulturowa*. Wrocław: WUW.
- Bartmiński, J., ed. (1988): *Konotacja*. Lublin: UMCS.
- Bartmiński, J., ed. (2006): *Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*. Lublin: UMCS.
- Blatná, R. (1995): Metajazyk v lexikografii. In: R. Blatná – F. Čermák (eds.), *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 72–89.
- Brzozowska, M. (2009): *Etymologia a konotacja słowa*. Lublin: UMCS.
- Čermák, F. (2010): *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Grzegorzczkova, R. (2001): *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa: WUW.
- Grzegorzczkova, R. (2010): Problémy pojetí jazykového obrazu světa v perspektivě srovnávacích výzkumů. In: *Slovo a slovesnost*, 71, s. 275–287.
- Grzegorzczkova, R. (2012): *Wstęp do językoznawstwa*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Hausenblas, K. (1987): *Práce s textem ve stylistice. I. část. Výbor textů*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Hausenblas, K. (1996): *Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace*. Eds. A. Macurová – P. Mareš. Praha: Filozofická fakulta UK.
- Hausenblas, K. (2003a): K terminologii sémantické (1976). In: K. Hausenblas, *Miscellanea*. Eds. D. Čápková – A. Macurová. Praha: Univerzita Karlova – Filozofická fakulta, s. 157–163.
- Hausenblas, K. (2003b): Zobrazení prostoru v Máchově Máji + příloha Abecední index slov v Máji s jejich frekvencí (1967). In: K. Hausenblas, *Miscellanea*. Eds. D. Čápková – A. Macurová. Praha: Univerzita Karlova – Filozofická fakulta, s. 179–246.
- Jakobson, R. (1995): Lingvistika a poetika. In: R. Jakobson, *Poetická funkce*. Jinočany: H & H, s. 74–105.
- Jordanskaja, L. – Melčuk, I. (1980): Konnotacija v lingvističeskoj semantike. In: *Wiener Slavistischer Almanach*, 6, s. 191–210.
- Macurová, A. (1996): Jazyk, styl, smysl, text – a stylistika. In: K. Hausenblas, *Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace*. Eds. A. Macurová – P. Mareš. Praha: FF UK Praha, s. 5–12.
- Mounin, G. (1999): *Teoretické problémy překladu*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Nebeská, I. (2001): Konotace a inference. In: *Čeština – univerzálie a specifika* 3. Brno: MU, s. 259–264.
- Pajdzińska, A. – Tokarski, R. (2010) Jazykový obraz světa a kreativní text. In: *Slovo a slovesnost*, 71, s. 288–297.

- Tokarski, R. (2004): *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Lublin: UMCS.
- Tokarski, R. (2007): Konotace – prototypy – otevřené definice. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: UK – Filozofická fakulta, s. 13–25.
- Turner, M. (2005): *Literární mysl. S doslovem J. Trávníčka*. Brno: Host.
- Vaňková, I. et al. (Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J.) (2005): *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Wierzbicka, A. (1996): The meaning of color terms. In: A. Wierzbicka, *Semantics. Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press.

Číslovky po Hausenblasovi

Josef Šimandl

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
simandl@ujc.cas.cz

Abstract: Czech Numerals after Hausenblas

On the occasion of the double anniversary of Karel Hausenblas (1923–2003), the grammar part of his activities is commemorated, esp. concerning numerals. After a sketch of older ways to delimit and sort the numerals (0), Hausenblas's concept is marked out (1) as a milestone that consistently derives its criteria from semantics and function. A survey of subsequent attempts to present and sort numerals is given (2–8) and briefly estimated (9): unfortunately, there are few who develop Hausenblas's concept; newer grammars rather bring inconsistent detail innovations of the pre-Hausenblasian sorting.

Keywords: grammar, numerals, sorting

Dvojí jubileum prof. Karla Hausenblase (1923–2003) je mimo mnohé jiné příležitostí připomenout **gramatickou část jeho odkazu**. Jeho myšlení o stylistice a nauce o textu přiblížil výbor Hausenblas, 1996. Gramatická témata jsou sice zastoupena ve výboru Hausenblas, 2003, ale podstatná část Hausenblasových textů o gramatice editora nemá. Mám na mysli Hausenblasovy vysokoškolské přednášky, nepojímané jako reprodukce, ale jako tvůrčí akt, jako produkt vždy v něčem nového promýšlení a domýšlení. Podklady k přednáškám byly strojopisné, během let tam a onam založené, s množstvím překlepů (produkty svého psaní strojem nazýval K. Hausenblas položertem „neopravitelné texty“), takže pro editora by představovaly mnohem pracnější výkon než přetiskovat práce vyšlé v časopisech a sbornících. Obávám se, že po letech, která od úmrtí K. Hausenblase uběhla, by se už obtížně dávaly dohromady i ty textologicky problematické podklady.

Z větších prací měla gramatický ráz také studie *Vývoj předmětového genitivu v češtině* (Hausenblas, 1958). Široké obci bohemistů bude patrně nejdostupnější jeho podíl na 2. svazku „akademické“ *Mluvnice češtiny* (MČ2, 1986), pro nějž zpracoval číslovky po stránce funkční i formální. Budou to právě druhy číslo-

vek, jimž budeme věnovat pozornost: nejprve (0) připomenutím jejich pojetí v poválečných příručkách, nato (1) představením jejich dodnes inspirativní Hausenblasovy klasifikace, v částech 2–8 přehledem dalších pokusů o jejich uchopení a nakonec (9) celkovým zhodnocením těchto pokusů.

0. Za předhausenblasovské pojetí číslovek označíme to, které reprezentují příručky SMČ, ČM, NoČJ a které se promítlo do slovníků SSJČ a SSČ: všem známé pojetí dyadické na vodorovné ose *x* (určité, neurčité) a tetradické na svislé ose *y* (základní, řadové, druhové, násobné).

NoČJ navíc uvedla (a) číslovky podílné (*po dvou, po kolika*), ale ty chápeme spíš jako předložková spojení se základními číslovkami; jako zvláštní druh číslovek vyčlenila (b) názvy číslic a zlomků, číslovkové složeniny (*pětka, pětina, pětiletý*). – Slovníky navíc rozpracovaly (c) zájmenné číslovky.

1. Karel Hausenblas v MČ2 (1986, s. 113)⁶³ rozmnožil dyádu osy *x* na triádu (určité, úplnostní, neurčité) a na ose *y* vytypoval celou plejádu: číslo pojmenovávají číslovky numerické, počet kusů prostě udávající základní, počet kusů úhrnně úhrnné (*patero*), počet souborů souborové (*paterý*), počet druhů druhové (*paterý*), počet konstituentních složek velikostní (*tisícový*), počet realizací děje násobné, velikost dílu dílové (*pětina*), početnost skupiny skupinové (*dvojice*), pořadí řadové.

Zejména druhy na ose *y* dostaly novou soustavu pojmenování, ve které našly místo mj. názvy jmenovatelů zlomků. Tato soustava však zejména – objektivně a moderně – dávala jména důsledně podle toho, co a/nebo jak se počítá nebo jak se s číslem zachází, neboli podle obecné sémantiky příslušné skupiny číslovek. Pokud se v pojetí do té doby tradovaném používaly druhové číslovky k počítání nejen druhů, ale i kusů (ve spojení s pomnožnými substantivy), pak se v MČ2 rozlišovaly sémantika a funkce přesněji a s větší citlivostí i k formě.

Nově zavedené úplnostní číslovky spojovala vazba na jediný lexém a našly se jen v těchto druzích podle osy *y*: *oba/obě* v základních, stylově omezená číslovka *obé* v úhrnných, *oboje* v souborových, *obojí* v druhových, (*po*)*obakrát* v násobných; v polovině druhů zastoupení nemají. Deixé kvantovosti zůstala v MČ2 jen nastíněna M. Komárkem (na s. 23).

2. Takzvaná brněnská PMČ (1996) přišla se dvěma inovacemi: (a) místo neurčitých číslovek uvádí kvantovost nepočítanou: číslovky *mnoho, málo, několik*, k nimž řadí hovorové výrazy *moře, trochu* (§ 475) přesto, že *trochu* hovorové není, načež výčet snadno uzavře pomocí „aj.“; (b) mluví o adjektivech vyjadřujících přibližný počet (*statisícový* ap.), tedy inspirativně připomíná, že vyjadřování nějakého vztahu k číslu/počtu ještě nemusí být vstupenkou mezi číslovky. Jako základní druhy opět uvádí číslovky základní (vč. konečnosti počtu: *oba?*), řadové, druhové, násobné. (Přitom o výrazech jako *dvojnásobný (mistr)* není jasné, zda se k násobným mají počítat.)

⁶³ Ke krystalizaci pojetí číslovek srov. Hausenblas, 2003, s. 52–54 (text původně vyšel v Materiálech ze semináře pro přípravu nové vědecké mluvnice).

3. Tzv. ostravská ČpU (1996) před čtenáři nezatajuje dělení podle MČ2, ale také je nepřejímá: „Toto dělení postihuje i tvarovou rozmanitost v tradičně vyčleňované skupině druhových číslovek (*patero, paterý, paterý*). Do školské praxe však zatím nebylo přijato, proto se v dalších výkladech přidržujeme spíše třídění tradičního“ (petit na s. 134). Následuje pak tvarová soustava po typech skloňování – přístup, jaký v dalších letech nezůstane osamocený.

4. ČŘJ (1996), jakási oproštěná, umírněná verze MČ2, zbavuje osu *x* číslovek úplnostních a osu *y* představuje takto: základní (numerické vypuštěny), úhrnné, souborové, druhové (velikostní vypuštěny), násobné, dílové, skupinové, řadové. Je připojeno vysvětlení:

Poznámka: Číslovky souborové byly dříve řazeny k druhovým, dílové a skupinové k substantivum.

Vydání 2000 opravilo „substantivům“, k citované pozn. 1 přibyla pozn. 2: „Ojediněle se vyskytuje i číslovka soliterní (*jeden, -na, -no*).“ Dodejme, že slovo *jeden* stěží může přestat být číslovkou základní; sledujme další osud soliterních číslovek.

5. Východiskem ČNSG (2003) jsou komunikační potřeby: autor sleduje jejich uspokojování prostředky, které mají čeština vs. němčina. Systematický popis těch prostředků je marné očekávat: o číslovkách to lze říci s jistotou. Některé skupiny číslovek i některé jednotlivé číslovky se objevují v oddílu *Kvantifikace*; označení úhrnných číslovek autor inovoval na souhrnné. Podívejme se podle rejstříku na několik jednotlivostí: *několik* se objevuje třikrát jako neurčitý kvantifikátor; *několikero, kolik, kolikátý, kolikery, tolik* nenajdeme; *tolikery* je prý kvantifikátor jen český, „pouze knižní a spíše pozitivně či neutrálně hodnotící: *tolikerymi ženami olíbený Gelder* (tvrzení o dnešní češtině je problematicky podpořeno dokladem z R. Svobodové) – Siebenschein uvádí *tolikery: vielerlei*, ale v rejstříku ČNSG *vielerlei* není. Problém deixe kvantovosti (a také kvantových deiktik, kam patří i *tolikery*) není uchopen.

6. V MSoučČ (2010) si povšimneme nejprve pojetí neurčitých číslovek, do té doby vždy uváděných na ose *x* a nesporně zastoupených napříč druhy z osy *y*. Prý se vymezují vágně; *mnoho, málo, hodně, tolik* budou probrány spolu s příslovci, říká autor části V. Cvrček a nonšalantně přechází skutečnost, že tři z těchto čtyř slov mají deklinační tvary, zatímco příslovce jsou slova neohebná. U příslovcí, autorka M. Wacławicová, pak čteme: „příslovce míry (v *kolik tady končíte?*)“; to nemá smysl rozebírat. – Z úplnostních číslovek (rovněž druh z osy *y*) uznává MSoučČ rys konečnosti počtu a v petitu na s. 228 poznamenává: „nezařazujeme číslovky *sám/sama, jediný/jediná, oba/obě* k zájmenům (analogicky k zájmenu *všichni/všechny*), protože vyjadřují konkrétní přesně určitelný počet“. Tvarovou dvojrodost lexému *oba* autor přenáší na *sám* a *jediný* v rozporu s korpusem, územ atd., kde je běžné i neutrum; distinkce mezi číslovkami

a zájmeny je plauzibilní, ale z lexémů *sám*, *jediný* se tu inovativně a ne naposled dělají číslovky.

Osa y se zdá být tradiční, jak by odpovídalo vtlučenému zápatí všech stran textu o číslovkách:

Druhy číslovek: základní = *dva*, *sto*; řadové = *druhý*, *stý*; násobné = *dvakrát*, *sto-krát*; druhové = *dvoje*, *stery*

Dílčí inovace najdeme. Z dílových číslovek se stala podskupina číslovek základních, jak odpovídá ne jazykovědnému, nýbrž povrchně matematickému (protijazykovědnému?) pohledu. Ke skupině číslovek základních s tvary v podstatě substantivními (*sto*, *tisíc*, *milión*, *miliarda*) záslužně přibyla *nula*, méně záslužně *kopa* apod., neboť znalost číselné hodnoty není u takových slov všeobecná (*mandel*? *veletucet*?) a ani úzus nesvědčí o konsenzu na přesné hodnotě. „Násobné číslovky se tvoří příponami: *-krát*, *-násobně/-násob/-násobný*, příp. *-jitý*, *-mo*“ (s. 233, z nejasných důvodů *petitem*), takže shledáváme extenze (např. o lexému *dvojité* rozhodně neplatí, že by se konsenzuálně řadil mezi číslovky). Při druhových číslovkách (s. 234) se *petitem* poznamenává, že rozdíl *dvoje boty* × *dvoji boty* „se v současné češtině postupně stírá“; ano, taková je realita *parole*. Druhové číslovky včetně útvarů na *-ero* jsou uvedeny do hodnoty 13 s poznámkou: „v podstatě nepřibývají číslovky utvořené od vyšších čísel“. Ta podstata by nás zajímala; v korpusu SYN se na podzim 2013 našly útvary na *-ero* i pro všechny hodnoty 14–20.

Problémem číslovek je hranice periferií. U příručky rázu MSoučČ je možná moudré zůstat při „ostatních výrazech s kvantifikačním významem“ (s. 234): *jednička*, *půlka*, *dvojice*, *desítka*, *čtyřicetiny/čtyřicátiny*, *pětihektarový*, *milionový*, *ztrojit*.

7. Sborník KČG (2011, s. 687–727) podává obecný rámec zpracování číslovek a rámci odpovídající zpracování číslovek základních a řadových, přičemž zároveň s těmito druhy představuje i jejich slootovorný potenciál a delimituje tím periferie slovního druhu. Na ose x se zavádí rozlišení číslicových (hodnotu lze zapsat číslicí: číslovky určité) a nečíslicových (číslovky neurčité, algebraické a deiktické). Podobně přibyl kategorizační stupeň i na ose y, kde se nejprve rozlišuje pojetí počtu: aritmetické (číslovky základní pro čistý počet), taktické (číslovky řadové), aritmetické (vycházející z početních úkonů: číslovky násobné v několika adverbialních a adjektivních řadách, číslovky pro jmenovatele zlomků) a nakonec holické (jimiž se počítají celky: číslovky souborové, druhové, úhrnné, skupinové), pro něž je charakteristické, že se ve významech různě překrývají a zastupují.

8. V zatím nejnovější AGSČ (2013) především budeme mít problém číslovky najít. V hlavním, ale jen stručném obsahu je k tvoření slov (s. 90–287) a morfologii (s. 288–540) jen toto jediné členění – neboli k cca 450 stranám z 974 (téměř k polovině AGSČ) je nutné hledat dílčí obsahy někde mezi plynoucím

textem. V sestupné hierarchii následující dílčí obsah (s. 90) má po tvoření substantiv a adjektiv už jen tvoření sloves, jako by se slova ostatních druhů odkudsi nořila neutvořená. Nedáme se odradit ani tentokrát, přelístujeme 45 stran tvoření sloves a objevíme další dílčí obsah:

2.5 Tvoření adverbii

2.5 Tvoření adverbii

2.5.1 Obecná charakteristika

2.5.2 Sufixální deriváty

(zlom stran 271/272)

2.5.3 Prefixální deriváty⁶⁴

2.5.4 Adverbializace (v textu pak: Adverbia vzniklá adverbializací)

2.6 Tvoření číslovek

2.6.1 Obecná charakteristika

2.6.2 Tvoření jednotlivých typů číslovek

Kromě ukrytosti a nevidaného členění 2.5 na 2.5 a 2.6 je problém také s autorstvím: podle údajů o autorech na s. 4 nenapsal část 2.6 nikdo, doptáním jsme zjistili autorství I. Kolářové. Její výklad je členěn podle slovotvorných typů (číslovky utvořené sufixací, konverzí, prefixací: *poprvé*,⁶⁵ kompozicí), které má čtenář znát předem, než se pustí do hledání, jak je tvořeno třeba *sedmero*; rejstřík nepomůže.⁶⁶ Z výkladu tvoření číslovek se pak noří druhy: řadové, druhové, souborové, úhrnné, násobné, skupinové a numerické,⁶⁷ základní. Struktura výkladu vyžaduje sama o sobě studium: ve stejné úpravě nacházíme na s. 286 nadpisy označené A., B., V. Jde, pravda, o římskou pětku – ale také o důsledek rozhodování předem, bez ohledu na vzhled bezmála tisícistranového svazku, že číselná struktura se bude rozvíjet jen do čtvrté úrovně, načež nastoupí (byť jakkoli nepřehledné) I., II., A. apod., a to bez typografického řešení hierarchických vztahů.

Tvarosloví číslovek popsal na s. 417–424 M. Vondráček. Prezентuje nejprve skloňování číslovek povahy substantivní, z nichž hned první (*jeden*) nemá substantivní povahu ani svého skloňování, ani svého syntaktického zapojování. Podle nadpisů patří právě do číslovek substantivní povahy i číslovky solitérní; které to jsou, dovíme se později. Nato je představeno skloňování číslovek povahy adjektivní, pak číslovky adverbialní povahy, číslovky slovesné povahy – a na-

⁶⁴ Např. *dodnes*.

⁶⁵ Tvoření tohoto slova lze chápat i jako cirkumfixaci: prefix + pádová koncovka lokálu ženského rodu.

⁶⁶ Zatímco ČM obsahovala rejstřík věcný a rejstřík slov a tvarů, AGSČ má jen rejstřík, v zásadě pojmový, ve kterém se jen někdy a podle nejasných principů objeví konkrétní jazykové prostředky. K číslovkám je v něm 19 hesel s celkem 101 odkazem; jak připomenuto, *sedmero* (ani jiné číslovky na *-ero*) podle rejstříku najít nejde. Pikanterii rejstříku je úvodní odkaz „číslovky (viz numeralia)“: pod numeralia lze totiž vidět jen „numeralia (viz číslovky)“.

⁶⁷ Tvoření numerických číslovek je probráno zároveň s tvořením skupinových. Stírá se tím rozdíl mezi nimi, který je i tvarový.

konec přichází část 3.4.5 *Sémanticko-funkční klasifikace číslovek*, která má formu slovníčku a připomíná rumiště dřívějších i nejnovějších pojetí vycházejících ze sémantiky. Ukažme si, jak „slovníček“ vypadá, na tom druhu číslovek, který nás výše zaujal:

Číslovky solitérní (*jediný, sám, jedinkrát*) vyjadřují jevovou singularitu: *jediný přítel, přijít sám, jedinkrát nezavolal*.

Tedy tři lexémy, první s adjektivním skloňováním, druhý se skloňováním smíšeným, třetí nesklonný a zřetelně adverbialní⁶⁸ – a to vše patří pod číslovky substantivní povahy, jak uvádí nadpis části 3.4.1? (Komplikované skloňování výrazu *sám* v AGSČ není představeno.)

9. Celkový pohled ukazuje, že průkopnické pojetí Karla Hausenblase našlo málo navazujících. Distanční postoje jsou většinou nedeklarované (PMČ, MSoučČ, AGSČ), v menšině i deklarované (ČpU). Časem se zdá přibývat osobitých, nevyargumentovaných ozvláštňení, která trpí diskontinuitou (např. tzv. číslovky solitérní).

Položme dvojotázku. Doceňují žáci Karla Hausenblase jeho odkaz pro gramatiku? Neuvítali by spíš, aby se v přípravě budoucích bohemistů rychle podle SMČ přeříkalo „základní – řadové – druhové – násobné“ a aby se úsilí o to dřív napřelo na vznosné otázky stylu a textu?

Přehled příruček

AGSČ	Štícha, F., ed. (2013): <i>Akademická gramatika spisovné češtiny</i> . Praha: Academia.
ČM	Havránek, B. – Jedlička, A. (1960): <i>Česká mluvnice</i> . Praha: SPN.
ČNSG	Štícha, F. (2003): <i>Česko-německá srovnávací gramatika</i> . Praha: Argo.
ČpU	Hubáček, J. – Jandová, E. – Svobodová, J. (sest.) (1996): <i>Čeština pro učitele</i> . Opava: Optys.
ČŘJ	Čechová, M. a kol. (1995): <i>Čeština – řeč a jazyk</i> . Praha: ISV.
KČG	Štícha, F., ed. (2011): <i>Kapitoly z české gramatiky</i> . Praha: Academia.
MČ2	Komárek, M. – Kořenský, J. – Petr, J. – Veselková, J., red. (1986): <i>Mluvnice češtiny 2</i> . Praha: Academia.
MSoučČ	Cvrček, V. a kol. (2010): <i>Mluvnice současné češtiny I</i> . Praha: Karolinum.
NoČJ	Šmilauer, V. (¹ 1972): <i>Nauka o českém jazyku</i> . Praha: SPN.
PMČ	Kol. autorů ÚČJ FF MU v Brně (1995): <i>Příruční mluvnice češtiny</i> . Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
Siebenschtein	Beneš, E. – Fanta, J. – Haupt, J. – Ilková, Z. – Jungwirth, K. – Siebenschtein, H. – Siebenschteinová, A. – Skála, E. – Šmilauer, V. (1968): <i>Česko-německý slovník I–II</i> . Praha: SPN.
SMČ	Havránek, B. – Jedlička, A. (²⁶ 1998): <i>Stručná mluvnice česká</i> . Praha: Fortuna.

⁶⁸ Můžeme přidat *projednou*: *mohli by si to projednou odpustit*.

SSČ *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1978). Praha: Academia.
SSJČ *Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971). Praha: Academia.

Další literatura

Hausenblas, K. (1958): *Vývoj předmětového genitivu v češtině*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
Hausenblas, K. (1996): *Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace*. Eds. A. Macurová – P. Mareš. Praha: Filozofická fakulta UK.
Hausenblas, K. (2003): *Miscellanea*. Eds. D. Čapková – A. Macurová. Praha: Univerzita Karlova – Filozofická fakulta.

Průzkum výslovnostního úzu u výpůjček a cizích vlastních jmen – metodologické otázky

1. Úvod

Tento text představuje postupy použité při empirickém průzkumu výslovnostního úzu, který provádíme od ledna 2014 v rámci projektu GAČR 13-00372S *Výslovnost neintegrovaného lexika v češtině* a jehož cílem je zmapovat výslovnost foneticky problematických cizích slov (obecných i vlastních jmen) u různých skupin uživatelů češtiny. Předmětem článku nejsou závěry z vlastní analýzy; věnujeme se výhradně metodologickým otázkám, jichž vyvstala celá řada a které vyžadovaly mnohdy netriviální rozhodnutí.

Po stručném představení dosavadních přístupů k mapování výslovnostního úzu se postupně věnujeme výběru lexikálních jednotek, přípravě textu k nahrávání, sestavení vzorku mluvčích, postupu nahrávání a transkripci zaznamenaných fonetických forem. V závěrečném oddílu popisujeme možnosti, které připravená databáze výslovnostních variant nabízí pro analýzu výslovnostního úzu.

2. Dosavadní rozsáhlejší mapování českého výslovnostního úzu cizích slov

Výslovností cizích slov a vlastních jmen v češtině se lingvisté více zabývají od 30. let 20. století. Texty, které k této problematice zvláště ze začátku vznikaly, se obvykle neopíraly o výsledky systematických průzkumů výslovnostního úzu nebo normy; autoři v nich vyjadřovali své názory na správnou zvukovou podobu jednotlivých slov nebo hláskových skupin, případně stanovovali teoretická pravidla pro fonetickou adaptaci přejímek z různých cizích jazyků (srov. např. Ryba 1936; Frinta 1937; Buben 1941; Trnka 1942a, 1942b). Pokud autoři dokládali své teze příklady z praxe, jednalo se často o náhodné postřehy v řeči jednotlivců, případně o všeobecná konstatování, že určitý jev je v mluvě velmi častý (srov. např. Mathesius 1935).

Od druhé poloviny 50. let 20. století se v rámci ortoepické komise Ústavu pro jazyk český pracovalo na zásadách výslovnosti přejatých slov. Z článků, které členové komise postupně publikovali, vyplývá, že se prováděly i určité výslovnostní výzkumy. Např. článek F. Daneše z r. 1965 začíná slovy: „Soustavný výzkum výslovnosti cizích slov užívaných v češtině, který provádí – na relativně úplném materiálu – ortoepická komise při Ústavu pro jazyk český, přináší mnoho zajímavých poznatků a nutí hledat obecné zákonitosti nebo alespoň tendence, které se v této oblasti spisovného jazyka více nebo méně zřetelně uplatňují.“

(Daneš, 1965, s. 161). Detailnější popis těchto výzkumů, jejich rozsah, jakož i metodologie atp., nám však nejsou přesně známy – M. Romportl (1964) popsal, že u výslovnostně problematických slov ortoepická komise zjišťovala obvyklou podobu např. u odborníků z oborů, k jejichž terminologii výraz patří. O využití poslechových metod (tj. sledování výslovnosti odborníků při přednáškách v rozhlase nebo ze záznamů přednášek) referovala R. Buchtelová (1966), která dále zmínila i kladení přímých dotazů na výslovnost jednotlivých slov a plán realizovat také výzkumy experimentální (ve fonetické laboratoři ÚJČ), provést poslechové testy a vyhledat doklady výslovnosti určitých slov u hlasatelů a reportérů Československého rozhlasu. V průběhu sestavování ortoepické kodifikace tak byla vybudována celá síť spolupracujících odborníků. Metoda kladení přímých dotazů se však ukázala jako nepříliš spolehlivá – téměř všichni dotazovaní měli jasnou představu o náležité zvukové podobě slova, avšak ve vlastních projevech často užívali varianty jiné.

Na přelomu 60. a 70. let 20. století realizovala fonetická laboratoř ÚJČ pro ortoepickou komisi sociolingvisticky zaměřené šetření, které odráželo postoje uživatelů jazyka k některým návrhům kodifikace výslovnostní normy (srov. Buchtelová 1971). Průzkum se týkal kolísání kvantity (především u fonémů /e/ a /o/) v přejatých slovech a výslovnostních dublet [s]/[z]. První sondy se zúčastnilo 12 osob – přednášejících v pořadech *Věda a technika mládeži* a *Meteor* v Československém rozhlase. Vzhledem k nereprezentativnosti sledovaného vzorku nebyly z tohoto výzkumu vyvozovány definitivní závěry. Druhá sonda měla za cíl zjistit, za jakých okolností dochází u respondentů k odchylkám od spisovné výslovnosti; jednalo se pouze o zjišťování výslovnosti reálné, nikoli proklamované. Podařilo se získat materiál (magnetofonové nahrávky) od 81 studentů a vědeckých pracovníků různých bohemistických kateder. Po vyhodnocení výsledků se ukázalo, že např. vliv pohlaví na počet odchylek je od spisovné výslovnosti zanedbatelný, počet odchylek je vyšší ve věkové skupině nad 45 let (oproti mladším respondentům) a u vyššího dosaženého vzdělání počet odchylek klesá. Ani tyto závěry však nebyly považovány za reprezentativní.

V úvodu ortoepické příručky *Výslovnost spisovné češtiny* (1978, s. 9) je zmíněn výslovnostní výzkum provedený zejména ve spolupráci s pedagogickými fakultami (částečně se rovněž podílel Ústav pro výzkum veřejného mínění), díky němuž byl získán „homogenní materiál výslovnosti 135 uživatelů spisovného jazyka“, který následně poslechově analyzovali členové fonetické laboratoře ÚJČ. Pravděpodobně se jedná o rozšíření akce, o níž referovala R. Buchtelová (1971; viz zde výše) a na niž pak úzce navázal i další výzkum vokální kvantity v cizích slovech (viz Buchtelová 1974).

Výzkumy výslovnostního úzu a zjišťování spisovné normy se v ÚJČ prováděly i po roce 1978 (tj. v době, kdy již byla vydána příručka kodifikující výslovnost cizích slov, tj. *Výslovnost spisovné češtiny*). Důraz byl kladen především na analýzu sociolingvistických aspektů (tj. např. závislost výslovnostních jevů na sociální struktuře mluvčích; srov. např. Buchtelová 1987). R. Buchtelová

a J. Hůrková (1981) rovněž referovaly o dotazníkovém průzkumu, který se zaměřil na jevy, u nichž bylo tehdy pozorováno kolísání, popř. zřejmý rozpor mezi tehdejší normou a platnou kodifikací. V první etapě byl tento výzkum uskutečněn mezi studenty herectví pražské DAMU a mezi herci pražských divadel (jakožto významných řečových vzorů). Zjišťoval se postoj k odchylkám od kodifikace (míra rušivosti), nikoli její znalost. Dotazník měl pětistupňovou škálu; respondenti měli uvést, který způsob výslovnosti preferují ve spisovných projevech. Např. u slova *literatura* by se měl vokál *u* vyslovovat: rozhodně krátce – spíše krátce – nevím – spíše dlouze – rozhodně dlouze (Buchtelová – Hůrková 1981, s. 111). Výsledky ukazovaly, že u řady jevů dochází ve spisovné normě k posunům, případně se projevuje rozpor mezi výslovností proklamovanou a výslovností reálnou.

J. Hůrková (1995, s. 52) zmiňuje, že se v letech 1988–1989 uskutečnil výzkum výslovnostního úzu a postojů k výslovnostní normě. Pravděpodobně se jednalo o pokračování již zmíněného dotazníkového průzkumu z přelomu 70. a 80. let, o němž podaly zprávu R. Buchtelová a J. Hůrková (1981).

Na začátku 90. let byl ve fonetickém oddělení mj. řešen grantový projekt, o němž se zmiňuje J. Hůrková (1995, s. 12): „V r. 1991 byl sice schválen grantový projekt s velmi skromným finančním krytím, který umožnil sběr části zvukového materiálu i dokončení některých výzkumů v oblasti zjišťování výslovnostního úzu a postojů uživatelů češtiny k výslovnostní normě.“ Žádné konkrétní informace o těchto výzkumech se nám však nepodařilo získat. Vzhledem k tomu, že k roku 1993 fonetické oddělení v ÚJČ zaniká, žádné další výslovnostní analýzy se zde až donedávna neprováděly.

Na základě poslechu řeči profesionálních mluvčích Českého rozhlasu vznikla řada příruček J. Zemana týkajících se výslovnosti cizích osobních jmen v češtině (Kučera – Zeman, 1998; Zeman, 2000, 2002, 2003, 2005, 2006). Výslovnostní podoby v nich uvedené tedy nejsou určeny pouze na základě teoretických poznatků, ale zachycují běžný mediální úzus (dané mluvčí lze dokonce považovat za reprezentanty spisovné výslovnostní normy).

Domníváme se, že průzkum výslovnostního úzu, který právě provádíme, patří v českém prostředí k nejrozsáhlejším počínům svého druhu.

3. Výběr zkoumaných lexikálních jednotek

Při výběru lexikálních jednotek, které by měly být předmětem empirického zkoumání, jsme stáli před třemi otázkami: jaký typ slov zkoumat, jak velkou množinu hesel použít a jak provést jejich výběr. První otázku jsme konsenzuálně vyřešili následujícím způsobem: hodláme zkoumat výslovnostně problematické lexikum cizího původu nezávisle na zdrojovém jazyce; vzorek by přitom měl obsahovat nejen obecná jména, ale také jména vlastní.

Druhá otázka logicky souvisí s počtem mluvčích, protože při dané pracovní kapacitě bude počet zkoumaných jednotek tím menší, čím větší je počet mluv-

cích. Například A. Martinet a H. Walterová ve svém slovníku reálné výslovnosti francouzštiny (1973) zkoumali pouze 17 mluvčích (kteří však tvořili homogenní skupinu vzdělaných Pařížanů), zatímco počet slovních jednotek byl velmi rozsáhlý (všechna výslovnostně variabilní hesla v glosáři o rozsahu kolem 50 000 slov, tj. přibližně 10 000 výrazů). Naopak J. C. Wells se ve svém dotazníkovém průzkumu výslovnostních preferencí u britských mluvčích (2001) zaměřil jen zhruba na stovku slov, avšak získal údaje téměř od dvou tisíc respondentů. Po zvážení všech podstatných aspektů a po předběžné frekvenční sondě v korpusu SYN2010 jsme se rozhodli založit svůj průzkum na 300 zkoumaných výrazech vyslovených 300 informanty.

I pro výběr lexémů se nabízelo více možností: zkoumat výrazy excerpované z tištěných či elektronických slovníků (obecných nebo speciálních, zejm. slovníků cizích slov), zařadit výrazy, které jsou předmětem dotazů v jazykové poradně ÚJČ (viz Štěpánová 2013), či výrazy shromážděné v pracovní databázi, kterou vytvářejí autoři na základě zaslechnutých výslovnostních variant, nebo naopak vyjít z jednotlivých fonetických jevů a každý z nich doložit reprezentativní množinou výrazů, případně zkombinovat více přístupů. První jmenovaný postup jsme využili pro studii fonologické adaptace anglicismů (Duběda a kol. 2014): excerpovali jsme manuálně tištěnou verzi *Slovníku současné češtiny* (2011), z nějž jsme získali celkem 763 výslovnostně problematických hesel (z toho 225 anglicismů). Takovýto vzorek je však pro účely našeho průzkumu příliš rozsáhlý a především neobsahuje vlastní jména. Nakonec jsme se rozhodli jako hlavní kritérium použít frekvenci a výběr založili na údajích získaných v korpusu SYN2010. Ten sice obsahuje jen psané texty, avšak na rozdíl od korpusů mluvené češtiny – jejichž použití by zřejmě bylo vzhledem k předmětu výzkumu adekvátnější – je mnohem rozsáhlejší, a tudíž i odolnější vůči frekvenčním idiosynkrazím. Kritérium frekvence ze vzorku – k naší lítosti – vyloučilo některá slova, jejichž výslovnostní úzus nás eminentně zajímá (např. *disident*, *pointa*, *protežovat*, *puzzle*, *Sauvignon*, *segedínský*, *tik*, *YouTube*), a dále v některých případech vedlo k nerovnoměrnému zastoupení zkoumaných jevů (např. pro studium adaptace anglického [θ] jsou ve vzorku k dispozici tři slova, v nichž je tento foném v mediální pozici, a dvě slova, v nichž je v pozici koncové; chybí však slova s iniciálním [θ], jehož adaptace může být odlišná). Vzorek je však strukturován objektivně a lze ho považovat za reprezentativní.

Při práci s korpusem jsme nejprve pomocí příkazu *Query – Word list* s parametry *Corpus: SYN2010* a *Search attribute: Lemma* vygenerovali sestupně seřazený frekvenční seznam lemmat. Z něj jsme pak manuálně excerpovali výslovnostně problematická slova cizího původu až do dosažení počtu 300. Postupovali jsme přitom podle následujících zásad:

1. U každého slova cizího původu jsme introspektivně (a u sporných položek týmově) ověřili, zda u něj lze předkládat více než jednu výslovnostní variantu; pokud tomu tak bylo, zařadili jsme je do vzorku.

2. Do vzorku jsme zařadili rovněž zkratky cizího původu (např. *BBC*, *CIA*), a dále zkratky *EU* a *O2*, které jsou nebo mohou být jako cizí interpretovány.
3. Do vzorku jsme zařadili vlastní jména, u nichž sice lze očekávat jen malou výslovnostní variabilitu, avšak jejichž psaná forma se výrazně rozchází s formou mluvenou (např. *John*, *Jack*).
4. Nepřihlíželi jsme naopak ke slovům, v nichž byla jediným výslovnostním problémem realizace psaného *di ti ni* (např. *disk*, *politika*, *tenis*) nebo výslovnost přípony *-ismus* (např. *kapitalismus*), protože v těchto slovech je pravděpodobnost odchylek od základní výslovnostní podoby jen nepatrná. Výjimkou je jméno řeky *Nisa*, jejíž výslovnost naopak kolísá (srov. Lábus 2012), a vlastní jméno *Daniel*, kde je měkčení rovněž představitelné. Obdobně by bylo možné zkoumat slovenská jména jako *Tiso*, *Štefánik*, resp. obecně slovanská jména jako *Tito* aj. Ta však nesplňovala kritérium frekvence v SYN 2010.
5. Nepřihlíželi jsme k neobvyklým vlastním jménům, která se vyskytovala jen v omezeném počtu textů (nejčastěji v jednom románu nebo románovém cyklu) a jejichž vysoké zastoupení v korpusu bylo dáno častým opakováním v těchto textech (např. *Cadfael*, *Cashin*).
6. Ve třech případech jsme do vzorku zařadili dvouslovné výrazy: jde o toponyma *New York*, *San Francisco* a *Los Angeles*. Pokud bychom uvažovali složky těchto výrazů odděleně, dostalo by se jich do vzorku patrně všech šest. Lemma *Los* má v korpusu SYN2010 sice podlimitní frekvenci, avšak nadlimitní lemma *los* obsahuje kromě dvou homonymních slov *los* (druh zvířete nebo loterijní kupon) většinově právě první složku toponyma *Los Angeles*. V lemmatu *Francisco* převládá antroponymum, zatímco toponymum *San Francisco* je převážně lemmatizováno jako *Francisko*. Nehledě na tyto složité vztahy jsme se rozhodli výrazy – pro jejich vysokou relevanci – použít jako nedělitelné a přiřadit jim frekvenci podle častější z obou složek.
7. Nebrali jsme v úvahu expresivní, stylizované, ironické, žertovné a „staromilské“ výslovnostní varianty (např. *šstudent*, *doktór*, *depréze*), a proto jsme příslušná slova do výzkumu nezařadili.
8. V případě dubletního pravopisu (např. *milion/milión*, *kurz/kurs*) jsme vždy ověřili, zda je v korpusu přítomné pouze jedno lemma, nebo obě, a v druhém případě jsme frekvenci obou lemmat sloučili (lemmatizace je v takovýchto případech mnohdy nesoustavná). Pro další zpracování jsme vždy zvolili tu pravopisnou variantu, kterou uvádějí Pravidla českého pravopisu jako primární. Např. všechny výskyty slova *milion/milión* jsou v SYN2010 uvedeny pod lemmatem *milión* s frekvencí 46 153; lemma *milion* v korpusu není. Pro účely průzkumu jsme převzali frekvenční údaj, avšak normalizovali pravopis na primární variantu *milion*. Pro slovo *sezona/sezóna* počítá SYN2010 se dvěma lemmaty: *sezona* (10 428) a *sezóna* (7 506). Pro účely průzkumu jsme zvolili primární pravopisnou podobu *sezona* s frekvenčním údajem,

který je součtem obou uvedených frekvencí (17 934). Sloučili jsme též dublety *Johnny/Johnny*, *play-off/playoff* a *on-line/online*.

9. U slov, která mají alternativně cizí a počestěný pravopis, jež se navzájem výrazně liší (např. *business/byznys*, *jazz/džez*), jsme lemmata neslučovali a přihlíželi pouze k frekvenci výrazu s nepočestěným pravopisem.
10. U výrazů, které se liší pouze malým resp. velkým počátečním písmenem a jsou v korpusu vedeny jako dvě lemmata, jsme postupovali ad hoc: lemmata *street/Street*, *cup/Cup*, *business/Business*, *hall/Hall*, *renault/Renault* a *world/World* jsme sloučili, protože při zběžném pohledu na promíchanou konkordanci nevykazovaly větší rozdíly v okruhu významů ani kolokabilitě, zatímco výrazy *euro/Euro* a *tour/Tour* jsme se rozhodli převzít odděleně a podle nejčastějších kontextů odlišit následovně: *euro* – jednotka měny; *Euro* – fotbalové Euro; *tour* – není ve vzorku vzhledem k podlimitní frekvenci; *Tour* – Tour de France.
11. V případě slov, jejichž psaná forma odpovídá současně domácím a cizím vlastním jménům (a to navíc mnohdy z více jazyků, např. *Simon*, *Robert*), nebylo vzhledem k velkému počtu výskytů možné jednotlivé jazykové kontexty izolovat. Takovéto výrazy jsme se rozhodli zkoumat pouze v jediném jazykovém kontextu, a to přednostně jako anglická vlastní jména; pokud to nebylo možné, zvolili jsme jiný světový jazyk, pro nějž je jméno typické (např. *Hans* – němčina, *Maria* – italština). Frekvenční údaje u této skupiny slov jsou tedy nadhodnocené.

Jak je patrné z předchozích bodů, nebyl výběr slovních jednotek triviálním úkolem. Ve většině sporných případů jsme se snažili dát přednost formálnímu a jednoduššímu postupu. Lze se domnívat, že s klesající frekvencí výrazů – zvláště pokud připočteme zkreslení dané lemmatizačními chybami a totožný pravopis vlastních jmen z různých jazyků – se snižuje také informativnost frekvenčních údajů. Máme však za to, že má-li být výběr slov založen na frekvenci, maximálně jsme využili stávající možné zdroje.

Seznam výrazů seřazený sestupně podle frekvence (po sloučení některých lemmat a pravopisné normalizaci – viz výše) je následující:

milion, sezona, metoda, kulturní, historie, telefon, koncert, agentura, teorie, kategorie, reakce, reagovat, unie, EU, region, John, kurz, euro, literatura, New York, režisér, Robert, diskuse, aktivní, Klaus, galerie, demokracie, Harry, pozitivní, stadion, strategie, George, realizace, server, demokrat, motiv, architektura, standardní, trénink, kritérium, linie, management, realizovat, filozofie, relativně, DVD, software, romský, akademie, poezie, e-mail, gólman, definitivně, Rom, Washington, standard, Paul, Irák, intenzivní, servis, Windows, atraktivní, Peter, efektivní, tragédie, James, Maria, design, Jack, archiv, Daniel, benzin, detektiv, cyklista, Mary, frekvence, Microsoft, Joe, Jane, NHL, dres, infrastruktura, Charlie, Charles, schéma, marketingový, iniciativa, stadium, salon, Street, Jim, impulz, Írán, Peking, klima, bakterie, Kate, kamion, alternativa, and, balon, Potter, Mark, alternativní, Simon, inženýr, respektive, agresivní, kolektivní, masivní, pneumati-

ka, marketing, on-line, Brown, Catherine, konzervativní, baterie, aktivně, cup, party, relativní, psycholog, plakát, William, com, bariéra, objektivní, Tony, definitivní, vitamin, intenzivně, Sally, Blue, pedagog, incident, leasing, Cindy, Maggie, pasivní, Maigret, play, Afghánistán, BBC, pavilon, newyorský, Jake, supermarket, Brian, penalta, balkon, City, IT, Angeles, Louis, asijský, katalog, elektron, Roger, Patrick, lokomotiva, naivní, Johnny, Chelsea, Anthony, primitivní, Poirot, Craig, prima, PC, Jean, Hamilton, Matthew, Hans, pyramida, Tour, Euro, play-off, motocykl, kontejner, Czech, ISO, procedura, super, Jacques, anonymní, image, Chris, Frank, koncertní, celebrita, minus, neutrální, próza, Chicago, Grace, kolektiv, Lee, FBI, subjektivní, pozitivně, preventivní, resort, penzion, Open, Mars, Jones, Hudson, business, harmonie, administrativa, Houston, jazzový, Norman, Napoleon, archeolog, Perry, menu, Damien, Smith, zoologický, Kraus, efektivně, Francisco, Langer, Andrew, Christina, cirkus, filharmonie, diagnóza, penzijní, Will, Grand, softwarový, jazz, Hollywood, music, benzinový, prognóza, seriózní, palestinský, Reuter, gang, Walter, Edward, World, Boston, CIA, Stanley, Lucy, Hugh, Jackson, Manchester, Renault, holding, tréninkový, negativně, hypermarket, portfolio, Bank, citron, ekonomie, baron, Nisa, iont, Christian, taxikář, Augustin, Percy, ambiciózní, O2, United, aktivum, vakcína, evangelium, Carl, rallye, Jeff, Blair, Steve, koordinace, renesance, Hall, trezor, dekret, analogie, Pierre, fiktivní, patron, Stephen, Black, Pákistán, symfonie, laserový, superstar, Churchill, Warren, Ann, Pete, Faith, autonomie

První výraz má v použitém korpusu 46 153 výskytů, poslední výraz 848 výskytů. Ve vzorku je 125 obecných jmen (z toho 4 zkratky), 121 vlastních jmen (z toho 7 zkratk), 42 přídavných jmen, 2 slovesa, 7 příslovčí, 1 číslovka, 1 spojka a 1 částice.

4. Příprava textu k nahrávání

K elicitaci zkoumaných výrazů během nahrávání (podrobněji viz oddíl 6) jsme se rozhodli použít krátké věty, v nichž byl obsažen vždy jeden zkoumaný výraz. Tuto metodu jsme použili již dříve v lokálních sondách zaměřených na výslovnost maďarských a polských vlastních jmen (Jílková, v tisku a, b) a gastronomických výrazů francouzského původu (Duběda 2013). Věty byly uměle konstruované a mnohdy inspirované doklady v korpusu SYN2010. Zásady pro jejich sestavování byly tyto:

1. Každá věta má čtyři plnovýznamová slova (případně ustálená sousloví, např. *New York*) a variabilní počet slov gramatických.
2. Zkoumaný výraz není ani prvním, ani posledním plnovýznamovým slovem ve větě.
3. Věty jsou formulovány ve spisovné češtině, ale tak, aby působily orálně (tj. aby mohly být potenciálně využity v rozhovoru). Jde převážně o oznamovací věty, s občasným ozvláštňením ve formě vět rozkazovacích nebo tázacích. K variabilitě typů vět jsme přistoupili proto, aby test na mluvčí nepůsobil

- příliš monotónně. Vyhýbali jsme se zalamování řádků, tj. jedna testovací věta je vždy na jednom řádku.
4. Věty jsou seřazeny tak, aby za sebou pokud možno nenásledovala dvě vlastní jména, která jsou většinou výslovnostně problematičtější než apelativa.
 5. Zkoumaný výraz je v základním (slovníkovém tvaru) nebo ve tvaru s ním homonymním (např. výraz *Pákistán* je začleněn do věty *Chcete navštívit Pákistán ještě letos?* ve 4. pádě j. č., který je však homonymní se slovníkovým tvarem). Pouze v případech, kde se zkoumaný jev ve slovníkovém tvaru nevyskytuje, tj. v případech, kdy lze očekávat výslovnostní variabilitu pouze v nepřímých pádech, jsme použili jiný pád: je tomu tak u substantiv zakončených na -s nebo -nk/-ng (*Kraus, trénink, Peking*), kde může kolísat poslední souhláska kmene, avšak pouze před samohláskou (např. *Show Jana Krause má vysokou sledovanost*). V případě výrazu *Reuters* jsme použili podobu s koncovým -s, ačkoli lemma v korpusu je *Reuter*.
 6. Abychom zabránili znělostní asimilaci koncových párových souhlásek u zkoumaných výrazů, dbali jsme na to, aby za takto zakončenými slovy následovalo vždy slovo, jehož první foném asimilaci nevyvolává (tj. slovo začínající buď samohláskou, nebo nepárovou souhláskou). Např. u výrazu *katalog* jsme zvolili větu *Zašlete mi prosím katalog nábytku*. U moravských mluvčích však lze očekávat znělostní asimilace i v tomto kontextu.
 7. V souladu s doklady v korpusu jsme často sahalí ke kolokacím, které odpovídají jménům obecně známých osob (*Klaus: Václav Klaus, William: William Shakespeare, Warren: Warren Miller*). Ty představují relevantní kontext a navíc většinou napovídají jazykovou interpretaci jména (např. samotné *Klaus* může být české příjmení, ale také mj. německé křestní jméno).
 8. U vlastních jmen, která připouštějí více jazykových interpretací a u nichž jsme se – jak bylo řečeno výše (oddíl 3, bod 11) – rozhodli přednostně pro interpretaci výrazu jako anglicismu, jsme tuto interpretaci naznačili kontextem, nejčastěji spojením s typickým křestním jménem či příjmením nebo explicitním uvedením národnosti (*John Black je náš společný známý; Kanadanka Ann má vždy dobrou náladu; Italská kolegyně Maria je dnes nemocná; zkoumané výrazy: Black, Ann, Maria*).

5. Sestavení vzorku mluvčích

Do vzorku 300 mluvčích jsme se rozhodli zahrnout pouze osoby, jejichž mateřským jazykem je čeština a které nemají žádné tělesné, smyslové nebo duševní postižení, jež by jim bránilo v přijatelné řečové komunikaci. Strukturaci vzorku jsme založili na čtyřech sociolingvistických faktorech: pohlaví, věku, vzdělání a regionu. O všech čtyřech faktorech se lze domnívat, že jsou pro výzkum výslovnostní variability podstatné. Kategorie vyčleněné pro jednotlivé faktory jsou následující:

1. Pohlaví: dvě kategorie (muž; žena).
2. Věk: rozhodli jsme se zkoumat pouze dospělé informanty (18 let a více); horní věkovou hranici jsme nestanovili. Vyčlenili jsme tři kategorie: mladí dospělí (18–39 let), středně staří dospělí (40–59 let) a staří dospělí (60 a více let).
3. Vzdělání: tři kategorie (bez vzdělání nebo jen základní vzdělání; ukončené střední vzdělání včetně vyučení, nástavbového vzdělání a vyšších odborných škol; ukončené vysokoškolské vzdělání).
4. Region: V ideálním případě by měl vzorek zahrnovat mluvčí z různých krajů České republiky, a to jak z měst, tak z venkova. Takto rozsáhlý výzkumu však nebyl v rámci našeho tříletého projektu možný. Rozhodli jsme se proto do vzorku zařadit pouze mluvčí trvale žijící ve dvou největších městech České republiky – v Praze a v Brně. Mluvčí z venkova tak ve vzorku nejsou zastoupeni, a regionální variabilita je omezena na protiklad metropole Čech – metropole Moravy. Aby mohl být mluvčí do vzorku zařazen, musel strávit nejméně posledních 10 let převážně na území Prahy, resp. Brna. Hranici desetiletého pobytu jsme zvolili víceméně arbitrárně, hlavním kritériem byla doba pro případnou jazykovou akomodaci. Jinou možností bylo vybírat informanty pouze podle trvalého pobytu (na jehož základě probíhá sčítání lidu a statistické údaje z něj vycházející). Problémem tohoto kritéria je, že nemusí odpovídat délce pobytu v daných městech (trvalý pobyt může získat člověk, který bydlí v Praze či Brně několik měsíců, na druhou stranu v obou hlavních městech mohou pobývat lidé desítky let, ačkoli trvalý pobyt mají mimo tato města). Další možností bylo vybrat jen mluvčí, kteří se v obou městech narodili. To by ovšem jednak značně zúžilo (a ztížilo) výběr vhodných informantů, jednak by získané výsledky byly zploštěny. Pro Prahu i Brno je typické, jako pro všechna velká města, že v nich vedle sebe žijí lidé rozmanitého původu, kteří spolu komunikují, přizpůsobují se navzájem, a to vše může mít vliv na danou městskou mluvu. Na druhou stranu právě deset let soustavného pobytu ve sledovaných městech považujeme za dostatečnou dobu k akomodaci přistěhovalců (srov. k tomu Wilson 2010). Tímto způsobem se nám do vzorku mohli tedy dostat i mluvčí z různých regionů Česka a mohlo by být zajímavé i sledovat, zda se jejich regionální původ nějak nepromítne i do výslovnosti cizích slov, přestože již minimálně deset let žijí v sledovaných městech (přesnou délku pobytu informanti udali v dotaznících, takže i tyto informace máme k dispozici pro případné sociofonetické studie).

Vzorek mluvčích je tak strukturován podle čtyř kritérií, z nichž dvě mají po dvou kategoriích a dvě po třech.

Pro stanovení počtu osob v jednotlivých skupinách jsme využili údaje ze sčítání lidu v roce 2011, dostupné na internetových stránkách Českého statistického úřadu. Obdobného postupu využil také např. T. Dickins pro svůj nedávný prů-

zkum postojů vůči cizím slovům (2011). Na základě poměru obyvatel Prahy a Brna jsme vzorek 300 mluvčích rozdělili na pražskou část (230 mluvčích) a brněnskou část (70 mluvčích), a obdobně jsme postupovali také u pohlaví, věku a vzdělání. Vzorek tak kopíruje demografickou strukturu obou měst, což zvyšuje jeho reprezentativnost. Stanovená procenta pak byla převedena na celá absolutní čísla tak, aby byl celkový součet mluvčích roven 300. Výsledné složení vzorku informantů je uvedeno v tabulce 1.

		Základní vzdělání		Středoškolské vzdělání		Vysokoškolské vzdělání	
		Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Praha	18–39 let	6	6	30	32	13	13
	40–59 let	4	4	21	22	9	9
	60 a více let	3	4	18	20	8	8
Brno	18–39 let	2	2	9	9	4	4
	40–59 let	1	1	6	7	3	3
	60 a více let	1	1	6	6	2	3

Tab. 1. Demografické složení vzorku mluvčích

Vyhledávání mluvčích a jejich následné nahrávání prováděl (a v době odevzdání tohoto článku do tisku stále provádí) tým výzkumníků složený z autorů tohoto článku a dalších deseti pověřených osob; mezi informanty (tj. nahrávanými osobami) jsou přátelé a známí výzkumníků, jejich rodinní příslušníci a další osoby. U každého mluvčího jsme nejprve – na základě jeho vlastního prohlášení – ověřili, zda splňuje kritéria pro výběr, a vyplnili s ním anonymní dotazník, který obsahoval následující údaje:

1. kód mluvčího (nikoli jméno),
2. data nahrávání,
3. pohlaví,
4. věk,
5. město, v němž informant žije,
6. doba, po níž v daném městě žije,
7. nejvyšší ukončené vzdělání,
8. obor nejvyššího ukončeného vzdělání (kromě informantů, kteří mají pouze základní vzdělání),
9. současné zaměstnání,
10. znalost cizích jazyků (začátečník – středně pokročilý – pokročilý).

Poslední tři údaje, které nepatřily mezi kritéria pro výběr mluvčích, nýbrž byly dodány ex post, umožňují rozšířit analýzu dat o další sociolingvistické proměnné.

6. Postup nahrávání

Stěžejní otázkou našeho výzkumu byl rovněž způsob zjišťování výslovnostního úzu: v zásadě je možný buď přístup introspektivní, při němž se informant ke svému úzu vyjádří metajazykově (srov. Wells 2001), nebo přístup deskriptivní, při němž informant daný výraz použije a výzkumník jeho výslovnost následně popíše. Jak ukazuje zkušenost (viz oddíl 2), mohou tyto dva postupy vést k odlišným výsledkům. Při průzkumu jsme se jednoznačně přiklonili k deskriptivnímu přístupu.

Dalším rozhodnutím, před nímž jsme stáli, byl způsob elicitace výslovnostních forem, tj. postup, jímž docílíme toho, aby mluvčí danou položku vyslovil. Je zřejmé, že pro mapování přirozeného úzu by bylo ideální situací nahrávání v autentické komunikační situaci (tj. bez záměrné elicitace). Protože by však tento postup zcela jistě neumožňoval získat souvislá data pro všech 300 zvolených výrazů, bylo nutné použít cílenou elicitaci. Zde je nejsnazší metodou čtení zadaného textu; problémem tohoto postupu však je, že je mluvčí ovlivněn psanou podobou slova, takže získaná výslovnostní varianta nemusí odrážet jeho úzus při mluvené komunikaci (jsme si vědomi toho, že i čtení textu je součástí výslovnostního úzu, za primární ale považujeme řečové chování při komunikaci bez textové opory). Problém lze obejít konceptuální elicitací, např. formou otázky, při níž daný výraz nezazní, či na základě vizuální informace (obrázku). Tento postup, použitý např. A. Říhovou (2005) při průzkumu výslovnosti slova *croissant*, je však pro naše účely nepoužitelný, neboť by bylo velmi obtížné či zcela nemožné elicitovat např. vlastní jména a abstrakta. Využití psaného textu se tedy ukázalo jako nezbytné. Abychom alespoň částečně odfiltrovali přímý vliv pravopisu a přiblížili se konceptuální elicitaci, postupovali jsme následovně: mluvčí při nahrávání sledoval obrazovku počítače, na níž běžela powerpointová prezentace. Při každém stisknutí klávesy „enter“ (nebo dotyku na obrazovce tabletu) se na 3 sekundy zobrazila jedna věta a poté zmizela. Úkolem mluvčího bylo větu si v duchu přečíst, zapamatovat si ji a teprve po zmizení ji zopakovat. Je pravděpodobné, že při tomto postupu mluvčí větu alespoň částečně konceptualizoval a pak ji reprodukoval: tím byly fonologické formy uložené v paměti (pokud existovaly) méně ovlivněny psaným textem, než jak by tomu bylo při čtení v reálném čase. Dokladem konceptualizace je mj. to, že mluvčí mnohdy věty preformulovali, aniž by se odchýlili od celkového smyslu. Nelze se samozřejmě domnívat, že tím byl vliv psaného textu zcela vyloučen, avšak máme za to, že jsme pro splnění vytčeného cíle využili nejlepší dostupnou metodu. Dobu zobrazení věty v délce 3 sekund jsme stanovili pokusně tak, aby umožňovala pohodlné čtení vět (jejichž délka byla z tohoto důvodu kalibrována výše popsaným způsobem) a zároveň příliš nezdržovala.

Dalším psychologickým aspektem výzkumu, který jsme měli na zřeteli, byla obeznámenost s cílem výzkumu. V ideálním případě by mluvčí neměli vědět, na co je výzkum zaměřen, protože v opačném případě příslušným jevům obvykle

věnují zvýšenou pozornost a sahají k introspekci, což může vést k nepřírodnímu řečovému chování včetně hyperkorekce. Existují různé metody, jak cíl výzkumu zastříit (použití pseudoslov, zařazení distraktorů, tj. položek pro odvedení pozornosti); tyto postupy však v našem případě nepřicházely v úvahu. Protože zastoupení cizích slov a vlastních jmen bylo ve zkoumaném textu dosti nápadné, odvedli jsme pozornost mluvčích alespoň tím, že jsme jim před nahráváním sdělili, že výzkum je zaměřen na „čtení a zapamatování krátkých vět“, z čehož mohli usoudit, že jde např. o zkoumání krátkodobé paměti. Jiné informace o účelu nahrávání výzkumníci mluvčím neposkytli, a to ani tehdy, pokud se jim mluvčí svěřovali se svými domněnkami.

Před nahráváním jsme mluvčí poučili o tom, že je nahrávka určena výlučně k výzkumným a nekomerčním účelům a že jejich jména nebudou v žádném případě zveřejněna. Dále jsme je seznámili s instrukcemi pro nahrávání:

1. Každá věta se na obrazovce objeví na 3 sekundy. Poté je třeba ji zopakovat.
2. Při opakování jsou přípustné drobné nepřesnosti.
3. Nejde o „správnost“ či „výkon“, ale o zjišťování průměrných reakcí uživatele češtiny.
4. Mluvte zřetelně a ne příliš rychle.
5. Zkratky čtěte jako zkratky.

Výzkumníci seděli poblíž informanta a kontrolovali průběh nahrávání. Pokud mluvčí zopakoval zkoumané slovo nepřesně, vrátil výzkumník prezentaci o jeden snímek zpět a mluvčí větu reprodukoval znovu. Pokud se stalo, že větu nebyl schopen zopakovat ani po několika pokusech, mohl ji z obrazovky přečíst; těchto případů je jen nepatrné množství a všechny jsou evidovány v poznámce. Nepřesnosti v jiných slovech, než je slovo zkoumané, nebyly důvodem pro vrácení prezentace, protože nejsou pro výzkum relevantní.

Nahrávali jsme obvykle ve dvou sezeních o délce 20–30 minut, z nichž každé obsahovalo polovinu stimulů (tj. 150 vět); v některých případech jsme z technických důvodů obě sezení spojili. Při nahrávání se na obrazovce vždy objevilo oznámení, že je sezení ve čtvrtině, polovině či třech čtvrtinách. Toho bylo možno využít ke krátkým přestávkám, které zejména starší informanti využili k občerstvení, neformálnímu dialogu s výzkumníkem, komentování své schopnosti zapamatovat si dané věty apod. Pokud se při přepisování prvního sezení ukázalo, že jsou některé položky nepoužitelné (např. bylo vysloveno jiné slovo nebo se na nahrávce vyskytl hluk), byly nahrány znovu při druhém sezení. V několika případech jsme mluvčí požádali také o třetí setkání, na němž byly dodatečně nahrány nepoužitelné položky z druhého sezení.

Nahrávání probíhalo převážně v interiéru (nejčastěji v obytných místnostech či kancelářích, ale i např. v tichých kavárnách), v několika případech také v exteriéru. Dbali jsme na to, aby hluk pozadí nebyl natolik silný, že by znemožňoval bezpečnou sluchovou analýzu; z tohoto důvodu jsme v několika málo

případech nahrávku pořídili znovu. K nahrávání jsme použili digitální diktafony Sony ICD-UX523F, Zoom H4n a Olympus LS-5.

7. Transkripce zaznamenaných výslovnostních variant

Každý nahraný soubor jsme pojmenovali podle kódu mluvčího a opatřili orientační anotací pro snazší vyhledávání konkrétních položek. Přepis zkoumaných slov jsme prováděli v české fonetické transkripci; pro rychlejší práci jsme některé speciální znaky jednoznačně nahradili jednoduššími symboly, které lze zadat z klávesnice (částečně podle zásad transkripčního systému SAMPA – Speech Assessment Methods Phonetic Alphabet) a které lze mechanicky (např. pomocí automatické záměny znaků) převést zpět na českou transkripci či na IPA. Příklady v tomto textu jsou uváděny v české fonetické transkripci.

Před začátkem transkripce jsme pro každou položku společně vytipovali potenciálně kolísající fonetické jevy tak, abychom při transkripci žádný z nich neopomněli, a u některých náročnějších jevů se dohodli na metodologii přepisu. Přepis prováděli nezávisle všichni čtyři autoři; v případě pochybností (zejména na začátku práce) jsme položku barevně vyznačili a poté společně zkonfrontovali. Postupovali jsme podle následujících principů:

1. Transkripce je v zásadě realistická; zahrnuje všechny hlavní varianty českých fonémů, avšak odhlíží od některých projevů typických pro souvislou řeč, zejm. od prozodického zkracování/prodlužování a hypoartikulace, jež nejsou relevantní pro poznání fonologické struktury, kterou má mluvčí pro daný lexém zafixovanou (nebo kterou vygeneruje ad hoc v případě, že lexém zafixovaný nemá). Například ve slově *portfolio* jsme sledovali délku druhého [o], protože obě varianty – [portfolijo] i [portfo:lijo] – mohou být stabilizovanými fonologickými formami, které má mluvčí uložené v paměti s příslušnou segmentální délkou. Naopak případné prodloužení koncového [o] jsme nezaznamenávali, protože závisí jen na suprasegmentálních okolnostech (váhání či dloužení před prozodickou hranicí). U slov, v nichž je samohláska s variantní délkou v poslední slabice (např. *balkon* [bal-kon]/[balco:n]), bohužel nebylo možné vždy odlišit, zda je dloužení segmentální, nebo suprasegmentální – v takových případech jsme se přiklonili k interpretaci délky jako segmentální. Podobně jsme nezaznamenávali hypoartikulaci segmentů, např. *Napoleon* [napoləon] jsme zapsali jako [napoleon], *intenzivní* [intězivni:] jako [intenzivni:]. Naopak varianty typu *Warren* [voren]/[vorən] jsme odlišovali, protože obě mohou odpovídat stabilizovaným fonologickým formám. Odhlíželi jsme rovněž od jemných fonetických odstínů (např. zavřenost samohlásky [i]) a od řečových vad (např. dorzální realizace [r ř]).
2. Pokud mluvčí použil fonetické prvky, které nepatří do českého fonetického inventáře, zaznamenali jsme je pomocí mezinárodní fonetické abecedy IPA,

- např. *Churchill* [čə:čil] (dlouhá rotacizovaná neutrální samohláska), *Jean* [žã:] (dlouhá nazalizovaná zadní otevřená samohláska).
3. Přízvuk jsme značili pouze v případě, že nebyl na první slabice (např. *Poirot* [poa'ro]). U zkratk jsme jej značili vždy (*BBC* ['bi:bi:'si:, bi:bi:'si:, 'bi:bi:si:]).
 4. Hlasivkový ráz jsme neznačili na začátku slova, kde jeho realizace podléhá kontextovým vlivům, a nevypovídá tudíž o ustálené podobě slova. Uprostřed slova jsme jej však značili, např. *NHL* ['enħa:'ʔel]/['enħa:'el] (v první variantě jsou samohlásky [a:] a [e] odděleny rázem, v druhé variantě jsou plynule spojeny).
 5. Explicitně jsme značili stejnoslabičnou/různoslabičnou realizaci dvou vokálních prvků, např. *euforie* [ēuforije]/[euforije] (první varianta obsahuje dvojhlasiku a je čtyřslabičná, druhá varianta obsahuje dvouslabičné spojení dvou samohlásek a je pětislabičná).
 6. Podobně jsme odlišovali afrikáty od sekvencí exploziva + frikativa, např. *Hudson* [ħaɕɲ]/[ħatsɲ].
 7. Značili jsme asimilaci způsobu a místa artikulace, např. *palestinskí* [palestin-ski:]/[palestincki:], *koncertní* [koncertňi:]/[koncert'ňi:].
 8. Případné poznámky jsme psali za transkribovanou formu do závorek tak, aby po automatickém odstranění těchto poznámek zbyl v každém datovém poli pro účely kvantitativní analýzy pouze transkribovaný výraz bez jakýchkoli dodatečných prvků.
 9. Pokud na nahrávce slovo zaznělo vícekrát, byla pro nás rozhodující první úplná realizace, tj. nepřihlíželi jsme k nedokončeným slovům a další výslovnostní alternativy jsme zapisovali pouze do závorek. První úplnou variantu jsme brali jako směrodatnou i v případě, že se mluvčí opravil a druhá verze byla přijatelnější z hlediska výslovnostní normy; průzkum si tedy přednostně všímá spontánního chování mluvčích a odhlíží od autokorekcí. Pokud se však mluvčí při první realizaci zjevně zmýlil v identitě slova (např. vyslovil *bakterie* místo *baterie*) a následně se opravil, brali jsme jako směrodatnou druhou verzi.

8. Závěrem: reprezentativnost vzorku a možnosti analýzy

Popsaná databáze výslovnostního úzu, která je v době předání tohoto textu do tisku hotova zhruba ze tří čtvrtin (pražská část), představuje sociolingvisticky strukturovaný vzorek 90 000 výslovnostních variant, zjištěných pro tři stovky foneticky problematických výrazů cizího původu u tří set informantů. Je založena na nahrávkách pořízených metodou tichého čtení vět s jejich následnou reprodukcí bez textové opory.

Hodnota vzorku spočívá v jeho sociolingvistické reprezentativnosti (s výjimkou regionální variability, která se omezuje na protiklad Praha – Brno), frekvenční relevanci (i přes určité zatížení nepřesnou lemmatizací v korpusu

SYN2010), úplnosti (žádné datové pole není prázdné) a poměrně detailní transkripci. Mezi jeho omezení patří počet zkoumaných výrazů (který nepokrývá slovní zásobu v celé její šíři), potenciální interference psaného textu při elicitaci fonologických forem a dále fakt, že v mnoha případech nelze určit, zda zaznamenaná výslovnostní forma odráží reálný úzus mluvčího, nebo – u výrazů, které jsou mu neznámé nebo je přinejmenším nemá v aktivním slovníku – jeho čtecí schopnosti a znalost cizích jazyků.

Po technické stránce umožňuje databáze automatické zpracování dat pomocí skriptů: lze např. snadno zjistit počet jednotlivých výslovnostních variant podle zadaných parametrů a vygenerovat přehled, jehož příklad je uveden v tabulce 2.

Výsl. varianta	Celkem	Pohlaví		Věk			Vzdělání		
		M	Ž	Mlad.	Stř.	Star.	ZŠ	SŠ	VŠ
manačment	1	1	0	0	0	1	0	1	0
manažement	1	1	0	0	0	1	0	1	0
manažment	6	2	4	2	3	1	1	3	2
management	2	0	2	0	1	1	1	1	0
manažment	11	7	4	4	3	4	1	7	3
manežment	2	2	0	0	1	1	0	2	0
manežment	2	1	1	1	1	0	1	1	0
menažment	1	0	1	1	0	0	0	1	0
menečment	1	0	1	0	0	1	0	1	0
menežent	1	0	1	0	0	1	1	0	0
menežment	146	65	81	69	47	30	13	90	43
menežment	52	31	21	21	11	20	7	35	10
menižment	4	2	2	2	1	1	0	0	4

Tab. 2. Rozložení výslovnostních variant pro výraz *management* v pražské části vzorku (230 mluvčích). Znak [ž] odpovídá znělé postalveolární afrikátě (znělému protějšku [č]).

Tyto frekvenční údaje lze pak podrobit – rovněž pomocí skriptů – statistické analýze: zaměříme-li se např. na četnost dvou nejčastějších výslovnostních variant slova *management* u mužů a žen, zjistíme, že u mužů je varianta [menežment] zhruba dvakrát častější než [menežment], zatímco u žen téměř čtyřikrát častější; rozdíl však není statisticky významný (dvoustranný test χ^2 : $p = 0,088$).

Dále lze zachycené výslovnostní varianty pomocí náhrady symbolů konvertovat ze zjednodušené české transkripce do jiných transkripčních systémů (české transkripce nebo IPA).

Poděkování

Tento článek vznikl s podporou grantu GAČR 13-00372S *Výslovnost neintegrovaného lexika v češtině*

Literatura

- Buben, V. (1941): K výslovnosti románských slov v češtině. In: *Slovo a slovesnost*, 7, s. 144–154.
- Buchtelová, R. – Hůrková, J. (1981): Z oblasti výzkumu spisovné výslovnostní normy. In: *Jazykovědné aktuality*, 18, s. 111–112.
- Buchtelová, R. (1966): K činnosti subkomise pro slova přejatá při ortoepické komisi ÚJČ ČSAV. In: *Jazykovědné aktuality*, 3, s. 41–44.
- Buchtelová, R. (1971): Příspěvek k aplikaci některých sociolingvistických metod na výzkum výslovnosti slov přejatých. In: *Slovo a slovesnost*, 32, s. 45–54.
- Buchtelová, R. (1974): K technice výběru skupiny posuzovatelů pro hodnocení výslovnosti slov přejatých. *Slovo a slovesnost*, 35, s. 202–205.
- Buchtelová, R. (1987): K uplatňování sociolingvistických výzkumů v oblasti spisovné výslovnosti. In: *K problematice sociologie jazyka. Sborník textů k semináři konanému v Alšovicích v listopadu 1985*. Praha: Sociologická společnost, s. 84–88.
- Daneš, F. (1965): K výslovnosti znělých souhlásek v přejatých slovech. In: *Naše řeč*, 48, s. 161–171.
- Dickins, T. (2011): *Attitudes to Lexical Borrowing in the Czech Republic*. Liberec: Bor.
- Duběda, T. (2013): Prononciation des gallicismes gastronomiques en tchèque. In: *Actes du colloque Au carrefour du bilinguisme, de la psycholinguistique et de la phonétique*. Paris, s. 42–48.
- Duběda, T. – Havlík, M. – Jílková, L. – Štěpánová, V. (2014): Loanwords and Foreign Proper Names in Czech: A Phonologist's View. In: J. Emonds – M. Janebová (eds.), *Language Structure and Language Use. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2013*. Olomouc: Palacký University, s. 313–321.
- Frinta, A. (1937): Česká výslovnost slov původu slovanského, zvláště ruského. In: *Slovo a slovesnost*, 3, s. 56–58.
- Hůrková, J. (1995): *Česká výslovnostní norma*. Praha: Scientia.
- Jílková L. (v tisku a): Jak Češi vyslovují maďarská vlastní jména? (výsledky první fáze výzkumu). In: *Sborník z konference 160 let pražské univerzitní hungaristiky*.
- Jílková, L. (v tisku b): Výslovnost maďarských jmen u českých mluvčích: korespondence předchozí znalosti a realizované výslovnosti. In: *Acta onomastica*.
- Kučera, J. – Zeman, J. (1998): *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině: Anglická osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- Lábus, V. (2012): Nisa, nebo Nysa? In: *Acta Onomastica* LIII, s. 207–218.
- Martinet, A. – Walter, H. (1973): *Dictionnaire de la prononciation française dans son usage réel*. Paris: France Expansion.
- Mathesius, V. (1935): K výslovnosti cizích slov v češtině. *Slovo a slovesnost*, 1, s. 96–105.
- Pravidla českého pravopisu* (2008). Praha: Academia.
- Romportl, M. (1964): Práce na pravidlech výslovnosti spisovné češtiny. In: *Naše řeč*, 47, s. 168–171.
- Ryba, B. (1936): Ke kvantitě latinských slov v české výslovnosti. In: *Slovo a slovesnost*, 2, s. 25–32.
- Říhová, A. (2005): Jak si Češi říkají o croissant? In: *Naše řeč*, 88/1, s. 50–53
- Slovník současné češtiny* (2011). Brno: Lingea.
- Štěpánová, V. (2013): Výslovnost cizích slov, vlastních jmen, zkratk a některé další fonetické dotazy v jazykové poradně. In: *Naše řeč*, 96/3, s. 117–140.
- Trnka, B. (1942a): O fonologických cizostech v češtině. In: *Slovo a slovesnost*, 8, s. 20–27.
- Trnka, B. (1942b): Výslovnost anglických vlastních jmen v češtině. In: *Časopis pro moderní filologii*, 28, s. 175–181.

- Výslovnost spisovné češtiny. Výslovnost slov přejatých. Výslovnostní slovník* (1978): Rompor-
tl, M. a kol. (eds.). Praha: Academia.
- Wells, J. C. (1999): British English pronunciation preferences: a changing scene. In: *Journal of the International Phonetic Association*, 29/1, s. 33–50.
- Wilson, J. (2010): *Moravians in Prague. A Sociolinguistic Study of Dialect Contact in the Czech Republic*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.
- Zeman, J. (2000): *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině, 2: Severská osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- Zeman, J. (2002): *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině, 3: Románská osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- Zeman, J. (2003): *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině, 4: Francouzská osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- Zeman, J. (2005): *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině, 5: Italská, holandská a albánská osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- Zeman, J. (2006): *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině, 6: Polská, maďarská, estonská a latinská osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus.

Internetové zdroje:

Korpus SYN2010:

https://kontext.korpus.cz/run.cgi/first_form?corpname=omezeni/syn2010

(referenční korpus)

Údaje Českého statistického úřadu „Výsledky sčítání lidu, domů a bytů 2011“:

http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/otevrena_data_pro_vysledky_scitani_lidu_domu_a_bytu_2011_%28sldb_2011%29

(konzultováno 9. 1. 2013)

SAMPA – Speech Assessment Methods Phonetic Alphabet:

<http://www.phon.ucl.ac.uk/home/sampa/>

IPA – International Phonetic Alphabet:

<http://www.langsci.ucl.ac.uk/ipa/>

Tomáš Duběda, Univerzita Karlova v Praze
dubeda@ff.cuni.cz

Martin Havlík, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
havlik@ujc.cas.cz

Lucie Jílková, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
jilkova@ujc.cas.cz

Veronika Štěpánová, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
stepanova@ujc.cas.cz

Gramatika souvětí. In: Akademická gramatika spisovné češtiny

František Štícha a kol., Praha: Academia 2013, s. 787–883

Souvětí jako nejsložitější syntaktickou jednotku je možno chápat z různých úhlů pohledu, existuje pluralita syntaktických koncepcí, mezi kterými je třeba hledat konsenzus. Jedním takovým přístupem k souvětí je pojetí F. Štíchy, na kterém je třeba ocenit především to, že souvětí chápe jako samostatnou, svébytnou syntaktickou jednotku odlišnou od věty jednoduché. Chceme v tomto příspěvku kriticky ukázat, jakým způsobem F. Štícha pojímá souvětí.

Ještě dříve než se budeme zabývat Štíchovým pojetím souvětí, je třeba stručně upozornit na to, že valenční přístup nevystupuje do popředí ve výkladech u souvětí, ale spíše už při popisu syntaxe věty jednoduché v recenzované knize, který podali i jiní autoři než F. Štícha. Při popisu závislostní syntaxe věty jednoduché v kapitole o větných členech (s. 667–735) je výklad o základových (valenčních) větných členech, které jsou ve větě nutné, a to o podmětu jako o podmětném participantu, o přísudku (M. Vondráček) a o komplementu objektovém, subjektivním a komplementu okolnosti (I. Kolářová). Překvapuje, že v popisu syntaxe věty jednoduché se uvádí, že podmět a přísudek se vyjadřují také vedlejší větou, chybí zde zdůvodnění toho, proč sem byl zařazen tento výklad. Výklad o větách podmětných se pak opakuje v kapitole o souvětí, o větách přísudkových se tam už nepíše. Dále je zde výklad o větných členech, které jsou ve větě nejen nutné (valenční), ale i fakultativní (nevalenční); je třeba upozornit hlavně na popis okolností děje (F. Štícha), které jsou především nevalenční, jako je místo, čas, způsob, příčina atd. (s. 704), kde není už náležitě podán výklad o vedlejších větách, ale píše se jen o vyjádření okolnosti zpravidla předložkovým pádem substantiva nebo příslovcem. Termínem *okolnost děje* (určení okolnosti přísudku) však nevhodně nahrazuje F. Štícha tradiční termín příslovečné určení; pojem příslovečné určení je širší než pojem okolnost děje, nelze ho odmítat, protože u příslovečného určení vlastního způsobu a míry nejde nikdy o okolnost slovesného děje nebo přídavného jména, ale vyjadřuje se jimi způsob jako vlastnost (nebo intenzita) slovesného děje nebo přídavného jména, jak dokázal už F. Kopečný (1962, s. 237). V popisu větných členů ve větě jednoduché jsou ještě výklady o doplňku a atributu (I. Kolářová), náležitě se zde nepíše o vedlejších větách doplňkových a atributivních, výklad o větách atributivních je v kapitole o souvětí, o vedlejší větě doplňkové se nepíše ani v kapitole o souvětí.

Kapitolu o gramatice souvětí napsal F. Štícha (s. 787–883). Základní problém jeho přístupu k souvětí spočívá ve východisku jeho klasifikace souvětí; na s. 793 rozlišuje tři obecné a formálně-významové vztahy klauzí v rámci souvětí: kompletace (doplňování), determinace (určování) a koordinace (přiřazování). **Klíčo-**

vý termín *formálně-významové vztahy* neodpovídá dalším výkladům, protože v nich autor podceňuje syntaktickou formu, když např. na s. 798 odmítá pracovat s pojmy hypotaxe a parataxe (formálněsyntaktickými pojmy v mé terminologii). Je však třeba ocenit, že na rozdíl od své dřívější monografie (Štícha 1984) místo tehdy častého termínu *obsah* náležitě nyní užívá pro popis češtiny termínu *význam*. Vedle uvedených tří obecných a „formálně-významových“ vztahů klauzí pracuje ještě se souvětím, které má vztah rozporu. K tomu dodává: „Na pomezí mezi determinací a koordinací stojí vztahy klauzí v souvětí přípustkovém, které se řadí ke vztahu determinace. K přípustkovému vztahu má velmi blízko tradičně vymezované souvětí odporovací. Oba tyto pomezí souvětí vztahy popisujeme v této gramatice pod obecným názvem ‚souvětí se vztahem rozporu‘.“

V obecné metodologii vědy (Filkorn, 1960, s. 120) se při analytické klasifikaci uvádí: „To, že analýza je klasifikací celej množiny, núti nás analyzovať len určitým spôsobom, podľa určitých podmienok, ktoré sú určené nie subjektívnymi kritériami [...]. S tým je spojené to, čo sa často v logike hovorí, že veci máme klasifikovať podľa ich podstatných znakov.“

Celá množina souvětí se však u F. Štíchy třídí na základě různých znaků, které nejsou vždy podstatné. Podstatnými znaky pro třídění klauzí v rámci celé množiny souvětí jsou jen vztahy determinace a koordinace, jsou to základní vztahy sémantickosyntaktické v mé terminologii (jde o sémantiku syntaxe, proto často užívaný termín syntaktikosémantické vztahy nepovažujeme za přesný), tedy vztahy jazykové, významové, protože se jimi rozumí vztahy mezi jevy myslí už v nějakém myšlenkovém procesu, vztahy, které jsou vyjádřeny souvětím (nebo větou), konkrétní výpovědí a větným vzorcem. Determinace a koordinace jsou ovšem také vztahy obsahové, jde o obsahy věty (denotát), tj. o jevy myslí ještě bez myšlenkového zpracování. Např. v obsahovém vztahu příčinné determinace jsou věty *Soused je nemocen* a *Soused nechodí do práce*, jejich myšlenkové zpracování vede k různým sémantickosyntaktickým (významověsyntaktickým) determinacím v souvětí, srov. *Protože je soused nemocen, nechodí do práce* / *Soused nechodí do práce, neboť je nemocen*, přičemž spojky *protože* a *neboť* se neliší jen stylově, ale i syntakticky, jak ukazuje to, že větu s *neboť* nelze anteponovat.

Jedním z druhů obecného a formálně-významového vztahu klauzí v souvětí je podle F. Štíchy souvětí se vztahem rozporu, které však vyděluje podle znaku nepodstatného a věnuje mu samostatnou podkapitolu jako souvětí determinací a koordinací (a kompletací). Nepodstatnost chápeme z hlediska gramatického, nepopíráme samozřejmě to, že vztah rozporu je důležitý jev mimojazykové reality. U rozporu na rozdíl od determinace a koordinace nejde však už o jazykový vztah sémantickosyntaktický (významověsyntaktický), ale o vztah obsahový (k rozlišování obsahu a významu v souvětí syntaxi srov. naposledy J. Štěpán

2009);¹ u vztahu rozporu jde o obsah věty (denotát), tj. o jev myslí ještě bez myšlenkového zpracování, podle Štíchy o realitu, jak ji vnímáme. Obsah rozporu je zpracováván podle mého názoru v myšlení ve dvojím myšlenkovém procesu, a to jednak jako jazykový sémantickosyntaktický vztah determinace spojený s formálněsyntaktickým (výrazověsyntaktickým) vztahem, tedy klauze v souvětí jsou ve vztahu přípustkovém s podřadícími spojkami (výrazy) *ačkoli, i když, přestože* aj., jednak jako sémantickosyntaktický vztah koordinace spojený s formálněsyntaktickým (výrazověsyntaktickým) vztahem, tj. klauze jsou v poměru odporovacím se souřadícími spojkami (výrazy) *ale, avšak, však* apod. Podobně jako souvětí se vztahem rozporu by bylo možno podle znaku nepodstatného (podle mimojazykové reality) vydělovat např. i obsahový vztah, který je v souvětí s neočekávaným dějem (sémantickosyntaktická determinace a hypotaxe *jak, když už, sotva, jen* atd., sémantickosyntaktická koordinace a parataxe *a už, až konečně, ale přece*). Počet obsahových vztahů (obsahových kategorií) je na rozdíl od sémantickosyntaktických vztahů determinace a koordinace v souvětí otevřený, a proto na nich lze obtížně založit třídění souvětí.

Jinou problematiku představuje už vztah souvětné kompletace, který F. Štícha chápe jako jeden obecný a formálně-významový vztah klauzí v rámci souvětí vedle determinace a koordinace. Nejde však už o základní vztah, ale je to speciální případ vztahu determinace, což F. Štícha sám uvádí (s. 795). Pojetí kompletace spočívá v tom, že kompletačními klauzemi jsou podle F. Štíchy nejčastěji věty podmětne a předmětne, zřídka klauze okolnostní: „Závislá věta podmětová nebo předmětová kompletuje větu řídící v tom smyslu, že z ní činí větu po formální i významové stránce úplnou. Např. řídící klauze *Eva slíbila Krystýnce* je sama o sobě formálně i významově neúplná, pokud není kompletována klauzí závislou, již je věta předmětová uvozená spojkou: *že jí k narozeninám koupí kolo*. Kompletací vzniká souvětí s větou předmětovou: *Eva slíbila Krystýnce, že jí k narozeninám koupí kolo*“ (s. 794). Autor se tady měl výslovně přihlásit ke svému valenčnímu přístupu k syntaxi, protože jen u kompletace se valence projevuje. O valenci píše explicitně P. Karlík (2002, s. 522) ve výkladech o kompletivních (obsahových) větách, k nimž ovšem patří podle něho (nikoli podle F. Štíchy) i některé věty přívlastkové. Pojem valence zmiňuje ovšem F. Štícha potom u kompletace vět předmětných (s. 803n.).

Souvětnou determinaci charakterizuje autor jako specifikaci buď substantiva kterékoli větné platnosti větou vztažnou nebo spojkovou, nebo přísudku věty řídící z hlediska nějaké dějové nebo stavové okolnosti. Jde tedy o tradiční věty přívlastkové a příslovečné (podle Štíchy atributivní a okolnostní). U (okolnostních) vět se vztahem příčiny, tedy v mé terminologii u vět, které vyjadřují

¹ Na rozlišování obsahu a významu F. Štícha rezignuje. Je však třeba připomenout jeho monografii, ve které se už zabýval čtyřmi obsahovými rovinami větného znaku (Štícha 1984, s. 19n.). Podle autorova osobního sdělení rozlišuje trojici: (1) realitu, jak ji vnímáme, (2) zpracování tohoto vnímání naší myslí a (3) jazykový výraz (formu), který tomu všemu dáváme, když užíváme jazyka.

kauzální vztahy mezi jevy, jež jsou jednou z forem souvislosti vnějšího světa, tedy u vět se vztahem příčiny nelze vedle vět příčinných, důvodových a účelových za věty ve stejné pojmové rovině považovat věty důsledkové se spojkami (*a*) *proto*, *a tak*, *takže*, jak činí F. Štícha (s. 837), protože tady už ze syntaktického hlediska nejde o věty příslovečné. F. Štícha tu podobně jako u souvětí se vztahem rozporu počítá s nesyntaktickým (nejazykovým) obsahem.

Souvětnou koordinaci vymezuje F. Štícha jako vztah, v němž obsah jedné věty není doplněním ani určením obsahu věty druhé, jak je tomu u souvětné kompletace a souvětné determinace (s. 871). Koordinaci tedy charakterizuje z obsahového hlediska. Překvapuje proto, že jedním jejím druhem je souvětí se vztahem kontrastně porovnávacím se spojkami *zatímco* a *kdežto*. Dva stejné věcné obsahy *Amerika jásá* a *Evropa kroutí hlavou* jsou jako předměty myslí sice ve vztahu obsahové koordinace, ale můžeme v několikerém myšlenkovém procesu jejich vztah vyjádřit různým způsobem, a to asyndeticky, nebo spojkami *a*, *ale*, *zato*, *zatímco*, *kdežto*. Spojka *zatímco* je podřadicí, vyjadřuje jiný sémantikosyntaktický a formálněsyntaktický (výrazověsyntaktický) vztah než předcházející tři souřadicí spojovací výrazy. *Zatímco* (ale i jiné podřadicí spojovací výrazy, o nichž autor nepíše, jako *když*, *jak*, *aby*) je součástí nepravé věty vedlejší kontrastně porovnávací, kterou uvozuje; souřadicí spojovací výrazy, i když zvukově a graficky patří do druhé ze spojovaných klauzí, z hlediska syntaktického nejsou součástí žádné ze spojených klauzí, protože vyjadřují vztah mezi klauzemi rovnocennými. Někdo by mohl namítnout, že Štíchovo vymezení koordinace je přece z hlediska obsahového a že proto abstrahuje od sémantickosyntaktického a formálněsyntaktického vztahu. Pak by ale zase souvětí se vztahem kontrastně porovnávacím mělo být součástí výkladů o souvětí se vztahem rozporu, protože uvedené dva věcné obsahy implikují jistý rozpor.

Pro Štíchovo pojetí souvětí je příznačné, že se nezabývá modálností souvětí jako celku, ani modálností jeho částí. Modálnosti je věnována jen Štíchova podkapitola ve výkladu o gramatice věty jednoduché (s. 755–783).

Ještě jednou se vraťme k pojmu obsah v širším lingvistickém kontextu. Třebaže v české syntaktologii rozlišují obsah od významu M. Dokulil – F. Daneš (1958, s. 232), K. Svoboda (1972, s. 16, 38), P. Sgall – J. Panevová (1976) a J. Štěpán (2009), přesto toto rozlišování nebývá ještě obecně přijímáno a přetrvává pojetí, které souvisí s tím, že se často pracuje s protikladem forma a obsah bez jasného vymezení ve vztahu k pojmu (jazykový) význam, jak vidíme u postavení pojmu obsah ve starším pojetí vlivného českého syntaktika V. Šmilauera (1966, s. 49), který rozlišil parataxi a hypotaxi, v nichž jde o formu, a koordinaci a determinaci, ve kterých se jedná o obsah (význam). Uvádí obsah a význam jako synonyma. Ukázali jsme už, že na rozlišování obsahu a významu rezignuje F. Štícha ve výkladech o souvětí se vztahem rozporu. F. Štícha pracuje s protikladem forma a obsah, když na s. 797 píše: „V dosavadních gramatikách češtiny se (terminologicky) rozlišuje mezi obsahovou koordinací vět a formálněsyntaktickou parataxi na straně jedné a mezi obsahovou determinací (subordi-

nací) a formálněsyntaktickou hypotaxí. Z praktického hlediska má toto rozlišování v rámci souvětí jistý význam jen u tzv. nepravých vět vedlejších“. Do-
dejme, že rozlišování mezi formálněsyntaktickou hypotaxí a parentezí má význam (důležitost) u vět polovedlejších. Autorovi při úvahách o vztahu obsahu a formy souvětí chybí mezičlánek, který je v jazyce mezi nimi, a to je jazykový (syntaktický) význam: u koordinace mezi obsahovou koordinací vět a formálněsyntaktickou parataxí stojí sémantickosyntaktická (významová) koordinace vět, u determinace mezi obsahovou determinací vět a formálněsyntaktickou hypotaxí je sémantickosyntaktická (významová) determinace. To, že F. Štícha nepřihlíží k syntaktickému významu, souvisí s tím, že podceňuje syntaktickou formu, která je s tímto významem úzce spojena, když píše, že „v této gramatice s pojmy ‚parataxe‘ a ‚hypotaxe‘ systematicky nepracujeme; pracujeme tu pouze s (bilaterálními) termíny ‚koordinace‘, ‚determinace‘ a ‚kompletace‘ “ (s. 798). Je otázka, v jakém vztahu je Štíchovo pojetí souvětí k pojetí M. Dokulila, který chápe dvojice termínů parataxe – hypotaxe a koordinace – subordinace jako synonymní, a to v redakční poznámce k článku E. Koktové (1977, s. 90). Toto Dokulilovo pojetí v nejnovějších českých syntaktických pracích není přijímáno.

F. Štícha se snaží pojímat souvětí jako samostatnou syntaktickou jednotku vedle věty (jednoduché). Proto do výkladů o souvětí zařazuje také popis souvětí se vztahem rozporu (viz výše) a souvětí se zkříženými větami, které je zcela ojedinělým jevem v souvětě syntaxi, kdy určení přísudku závislé věty je formálně začleněno (tady k formě přihlíží) do předcházející věty řídící, srov. *Komu jsi chtěla, abych napsal?* (s. 879). Lze tedy v závěru shrnout, že Štíchův výklad gramatiky souvětí, který nemá takový teoretický rámec, v němž by byl odlišen obsah souvětí (denotát) a jazykový (sémantickosyntaktický) význam souvětí, vlastně postupuje především od protikladu začleněnosti jedné klauze do jiné klauze jako větný člen a nezačleněnosti jedné klauze do jiné klauze, tedy od sémantickosyntaktických vztahů, jako jsou determinace a koordinace a jako je kompletace, která je spojena s výkladem valence a jež je druhem determinace (stranou nechává apozici a parentezi). Tento výklad tedy spočívá především u determinace na tradičních druzích vedlejších vět (věty podmíněné, předmětné, přívlastkové, příslovečné). V podstatě je zde paralelismus mezi stavbou věty jednoduché a podřadného souvětí jako v pojetí V. Šmilauera (1966), B. Havránka – A. Jedličky (1988), P. Karlíka v *Příruční mluvnici češtiny* (1995), které má svou tradici už od logicky orientované německé školské gramatiky první poloviny 19. století (Helbig 1973, s. 217). O souvětí jako samostatné syntaktické jednotce lze ovšem tedy v tomto pojetí pochybovat.

Nejvíce místa ve Štíchově popisu souvětí zaujímají výklady, které jsou založeny na synonymii v souvětěných konstrukcích, jež si F. Štícha sám vytvořil a jež obměňuje tak, že nahrazuje spojovací výrazy, mění větosledné varianty postpozice a antepozice, větněčlenské vyjádření a vyjádření vedlejší větou, nekorelativní a korelativní spojení. Autor tyto výklady o synonymii souvětěných konstrukcí doplňuje systematicky doklady z elektronických korpusů. Výklad od

sémantickosyntaktických, popř. obsahových vztahů sice umožňuje popisovat synonymii spojovacích výrazů, což nachází příznivý ohlas ve stylově orientované gramatice, ale tento výklad nezachycuje jejich homonymii. V tomto pojetí se nedovíme, že výraz *co* je nejen zájmeno v souvětí *Neměla jsem představu, co bych řekla*, ale i vztažná spojka, která je součástí analytického relativu a je „významově prázdná“, má jen funkci podřazovací, srov. *Mně taky vyfoukli chalupu, co jsem ti o ní* (→ o které) *vyprávěla*, a spojka příslovečná, např. *A co* (→ pokud) *se týče Kohena, měla jsem pravdu*. Valenční přístup lze uplatnit ve větě jednoduché, v souvětí jsou jeho možnosti omezeny.

J. Štěpán (2013) v monografii, která vznikla v rámci projektu Moderní mluvnice češtiny a jež prohlubuje a doplňuje koncepci K. Svobody (1972), podal v rámci explicitně formulovaného teoretického rámce na základě rozsáhlých elektronických korpusů a vlastní excerpce minuciózní výklad od formy spojovacích výrazů, které jako smyslově vnímatelné jazykové (řečové) jevy jsou mnohotvárné (podle formy jde o mnoho spojovacích výrazů) k jejich inherentní sémantice, jež se zjišťuje substitucí spojovacích výrazů na základě jejich synonymie v nejrůznějších doložených souvětných konstrukcích. Třebaže by se mohlo zdát, že koncepce podle spojovacích výrazů je „slovník spojovacích výrazů“, není tomu tak, protože nejde o slovník forem spojovacích výrazů podřadicích a souřadicích, ale o gramatickou koncepci formálně-sémantickou, při jejímž výkladu se postupuje od formy k sémantice, k podstatě celého hierarchizovaného souvětného systému, a to do sémantiky souvětí hlouběji, než je Štíchův přístup, vycházející jen od sémantiky několika málo základních souvětných vztahů. Spojovací výrazy mají svou formu (parataxe, hypotaxe) i význam, sémantiku. Význam spojovacích výrazů je základem u souvětné determinace pro klasifikaci vedlejších vět, u souvětné koordinace pro klasifikaci poměrů hlavních vět. Homonymii podřadicích spojovacích výrazů vykládá především postup od formy spojovacích výrazů. Na rozdíl od Štíchovy koncepce na základě inherentní sémantiky spojovacích výrazů se ve Štěpánově koncepci vykládá celá řada sémantických druhů souvětí, které jdou až za rámec tradičního třídění vedlejších vět podle jejich větněčlenské platnosti. Necháme-li stranou to, že v této koncepci se jedná i o věty (klauze) systémově blízké větám vedlejšími (totéž platí o větách hlavních), které patří mimo jiné už do oblasti pragmaticky motivované výstavby textu (polovedlejší věty, vedlejší i hlavní věty s oslabenou determinací atd.), pak u tradičních vět vedlejších se uvádí věty modální (oznamovací, tázací, popř. otázkové a neotázkové, žádací) a amodální, rozlišení vět spojkových od částicových, věty irelevantních okolností, náležitého děje, jediného realizovatelného děje nepřirovnávací, jednorázového děje, účinkově-přívlastkové, způsobově-účinkové, měrově-účinkové věty a mnohé další souvětné pojmy, které jsou uvedeny ve věcném rejstříku. Právě jen postup od formy spojovacích výrazů k jejich inherentní sémantice umožňuje popisovat souvětí jako skutečně samostatnou, svébytnou syntaktickou jednotku, a to podrobněji, než je tomu ve Štíchově pojetí.

Literatura

- Dokulil, M. – Daneš, F. (1958): K tzv. významové a mluvnické stavbě věty. In: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. 231–246.
- Filkorn, V. (1960): *Úvod do metodológie vied*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Havránek, B. – Jedlička, A. (1988): *Česká mluvnice*. Praha: SPN.
- Helbig, G. (1973): *Geschichte der neueren Sprachwissenschaft*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Karlík, P. (1995): Věta. In: P. Karlík – M. Nekula – Z. Rusínová (eds.), *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Karlík, P. (2002): Věta obsahová (v. kompletivní). In: P. Karlík – P. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 522–523.
- Koktová, E. (1977): K problematice nominální apozice. In: *Slovo a slovesnost*, 38, s. 90–102.
- Kopečný, F. (1962): *Základy české skladby*. Praha: SPN.
- Sgall, P. – Panevová, J. (1976): Obsah, význam a gramatika se sémantickouází. In: *Slovo a slovesnost*, 37, s. 14–25.
- Svoboda, K. (1972): *Souvětí spisovné češtiny*. Praha: Universita Karlova.
- Šmilauer, V. (1966): *Novočeská skladba*. Praha: SPN.
- Štěpán, J. (2009): K pojmům-termínům koordinace a parataxe v nejnovějších popisech současné syntaxe. In: *Jazykovědné aktuality*, 46, s. 4–11.
- Štěpán, J. (2013): *Souvětí současné češtiny*. Liberec: Technická univerzita v Liberci.
- Štícha, F. (1984): *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku*. Praha: Univerzita Karlova.
- Štícha, F. a kol. (2013): *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.

Josef Štěpán
stepan.josef@centrum.cz

Rozhovor s prof. PhDr. Rostislavem Kocourkem, CSc., u příležitosti jeho životního jubilea

Rozhovorem s prof. PhDr. Rostislavem Kocourkem, CSc., jednou z výrazných osobností české lingvistiky, *Jazykovědné aktuality* pokračují v tradici interview uveřejněných během své padesátileté historie. Otázky kladl a rozhovor spolu s jubilantem připravil Jan Kořenský.

JK: Pane profesore, chtěl byste nám něco říct o svém rodinném zázemí, o dětství a mládí – třeba se zvláštním zřetelem k tomu, jak Vás rodinné prostředí motivovalo k Vašemu rozhodnutí pro filologická studia?

RK: Narodil jsem se v Praze (1929), otcův otec pocházel z Moravského Slovácka, matčin otec z jižních Čech. Což možná o mně ledacos vypovídá.

Můj otec byl právník, syn gymnazijního profesora češtiny a němčiny, bratr reportéra Franty Kocourka, který svou ironickou reportáž při vstupu německých vojsk do Prahy v březnu 1939 zaplatil smrtí v Osvětimi. Můj otec se rozhodl uprchnout z protektorátu a strávil celou válku ve francouzské a pak britské uniformě; byl šéfredaktorem novin pro české vojáky v britské armádě. Tato skutečnost jistě měla vliv na moje pozdější rozhodnutí pro studium anglistiky.

Odchodem otce z Prahy bylo soužití mých rodičů přerušeno a už neobnoveno. Moje výchova zůstala v péči mé matky. Jazykově podstatné tu je, že matka byla profesorkou franštiny na reformním reálném gymnáziu ve Slezské ulici, kde výuka franštiny nahrazovala gramatickou důležitost výuky latiny. Já jsem měl na gymnáziu výuku franštiny pouze jako nepovinný volitelný předmět. Takže o mou základní znalost franštiny pečovala má drahá matka.

V letech 1939–1947 jsem absolvoval osm tříd reálného gymnázia ve Slovenské ulici na Vinohradech. Jak jsem se mnohem později dozvěděl, toto vynikající gymnázium vystudoval již dvacet let přede mnou, v letech 1919–1927, velký anglista Josef Vachek. Zajímavý detail je, že – podle toho, co profesor Vachek uvádí ve svých *Vzpomínkách českého anglisty* – měli jsme my (Hornát, Jindra, Kocourek)¹ na Slovenské téhož profesora angličtiny jako sám Josef Vachek.

Učební programy během mého studia v různých dobách postupně vyžadovaly výuku čtyř cizích jazyků, totiž angličtinu, latinu, němčinu (v době okupace) a ruštinu (od roku 1945, po válce). Pátým jazykem byla franština. Těchto pět jazyků, spolu s rodnou češtinou, zahrnuje dva jazyky slovanské, dva germánské,

¹ Všichni tři jmenovaní (Jaroslav Hornát – již zesnulý; Miroslav Jindra, jeden z našich vynikajících překladatelů z angličtiny) maturovali společně na reálném gymnáziu ve Slovenské ulici a spolu se zapsali do studia angličtiny a češtiny na Filologické fakultě Univerzity Karlovy.

plus latinu s románským jazykem, franštinou. Aniž jsem to tušil, vidím teď, že to byla shodou okolností volba jazyků velmi vyvážená, kombinující tři skupiny jazyků nejdůležitější pro naši zeměpisnou oblast a obsahující latinu, neocenitelnou pro učení dnešních jazyků. Je možno říci, že jsme jako nastupující generace byli dobře připraveni na vysokoškolské studium filologických oborů.

JK: Možná, že čtenáře *Jazykovědných aktualit* překvapíme, ale já právě teď cítím naléhavou potřebu takhle na začátku položit otázku: co Rostislav Kocourek a sport?

RK: Za mého gymnazijního studia jsem trávil letní prázdniny v táborech středoškolské sociální péče, kde nás vychovávali znamenití vedoucí v duchu jakési antické rovnováhy mezi duševní a tělesnou zdatností. Duševní zdatnost představovaly literární a recitační soutěže, tělesnou pak táborová olympiáda, v níž zvláště vynikala košíková, protože mezi našimi vychovateli bylo několik ligových basketbalistů. Tyto tábory mne vedly k zapojení do soutěže mladšího dorostu v košíkové.

Nároky sportu na můj čas však postupně sílily, zvláště když jsem místo do staršího dorostu povýšil přímo do soutěže mužů a za dva roky byl vybírán mezi reprezentanty včetně předolympijské selekce pro Helsinky 1952. Opojení sportem vyústilo časem v situaci, kdy se dostala košíková do konfliktu s filologií. To znamenalo, že basketbal by se stal ne zálibou, ale povoláním. Nahlédnutí do zákulisí sportu a můj zápal pro filologii mi pomohl rozhodnout se pro filologii. Toto se přihodilo před šedesáti lety.

Vaše otázka, pane profesore, mne dnes přivedla ke vzpomínce, jak to bylo, když jsem kdysi pozval svého otce poprvé na náš ligový basketbalový zápas (proti ATK). Tehdy jsem v prvním poločase dal jen žalostné dva body a v přestávce jsem otce prosil, aby odešel a nedíval se na tu bídu. On ovšem neodešel, a hle, byl svědkem mých dvaceti devíti bodů v druhé půli. Radost ze sportu nelze zapomínat.

JK: Myslím, že čtenáři *Aktualit* Váš „života běh“ po stránce geografické spíše znají, ale přece jen připomeňme Vaše působišť, jak následovala v čase a prostoru...

RK: V roce 1952 jsem byl přijat jako externí asistent na poloviční úvazek na katedru jazyků Českého vysokého učení technického a Vysoké školy ekonomické, k výuce angličtiny vědeckých aspirantů. V roce 1953 jsem obhájil disertaci na téma „Úvod do výslovnosti hovorové angličtiny“ a obdržel pod vedením profesora Trnky doktorát PhDr.

V letech 1953–1966 jsem byl jmenován postupně pedagogickým asistentem, odborným asistentem a docentem pro výuku vědeckých aspirantů a zahraničních expertů na katedru jazyků, později neslovanských jazyků Vysoké školy zemědělské. V této době, v letech 1956–1962, jsem obhájil pod školitelem profesorem Zdeňkem Vančurou kandidaturu v oboru anglické literatury s disertací „John Fletcher a jeho spolupracovníci: příspěvek k dějinám jakubovského dramatu“, a v roce 1965 jsem byl jmenován docentem pro jazyk anglický.

V letech 1966–1968 jsem přijal expertizu v Tunisu, kde jsem zakládal a vedl středisko Centre de terminologie et de documentation, INS (Institut National des Sports). Jednacím jazykem byla franština.

Z Tunisu jsem byl pozván do Frankfurtu nad Mohanem, kde jsem v letech 1969 až 1970 založil a vedl německé pracoviště pro terminologii a jazykové otázky (Arbeitsstelle für Terminologie und Sprachfragen), v rámci Deutsche Gesellschaft für Dokumentation. Jednacím jazykem byla němčina.

V roce 1970 jsem podepsal univerzitní kontrakt jako profesor jazykovědy na Dalhousie University (Univerzita [lorda] Dalhousie) v kanadském Halifaxu, hlavním městě provincie Nové Skotsko, s jednacím jazykem angličtinou a přednáškovými jazyky angličtinou a franštinou. Založil jsem na Dalhousie časopis ALFA (*Actes de Langue Française et Anglaise*), který vycházel v letech 1988–1998 (čísla 1–11).

S ukončením běžného úvazku na Dalhousie University jsem byl na Dalhousie poctěn doživotním povýšením na emeritního profesora (Professor Emeritus). V této hodnosti jsem dodnes v letech 1994–2014 uskutečnil sérii přednášek na významných českých jazykovědných nebo s jazykovědou spojených institucích.

JK: Mohl byste formulovat svůj vědecký životopis třeba se zřetelem k tomu, která z Vašich stěžejních témat byla motivována čistě Vaším badatelským zájmem a která naopak byla – nechci říci vynucena – ale vyvolána potřebami Vašich působišť, nějakými okolnostmi apod.? Někdy se pak ty různé badatelské linie vyvíjejí paralelně, odděleně, jindy se je podaří integrovat.

RK: Vítám tuto věcnou otázku, která varuje před rozporem mezi čistě jazykovými badatelskými zájmy a potřebami pracovišť neuniverzitních, v mém případě v letech 1953–1970. Konkrétně řečeno je možno si například představit, že by lingvistický výzkum lexikálních jednotek utrpěl tendencí terminologů vnucovat přehnanou normalizaci lexikálních jednotek, a že by nestudoval jejich vlastnosti a významy také v textech, nýbrž pouze izolovaně. Takovéto vlivy mohou být nebezpečné.

Rozpory tohoto druhu vzniknou, pokud pracoviště vynaloží nenáležitý nátlak na lingvistu v podobě zaběhnutých normalizačních požadavků. V mém případě terminologického střediska v Tunisku a pracoviště pro terminologii a jazykové otázky ve Frankfurtu n. M. nedocházelo k takovým rozporům mezi mnou a zaměstnavatelem z toho prostého důvodu, že jsem přijal jako expert za úkol toto středisko nebo pracoviště založit a vést podle své úvahy. Takže jsem převážně sám rozhodoval o náplni své práce. V tomto smyslu probíhala moje práce v rozumném souladu, bez interferencí.

Takové interference zřejmě existovat mohou mezi představitelem lingvistické školy a klasickým terminologickým výborem. Ale jejich zvládnutí je při dobré vůli možné, jak jsem zjistil při řízení Arbeitsstelle ve Frankfurtu. Tam jsem spolupracoval s velkým rakouským zakladatelem studia terminologie profesorem Eugenem Wüsterem, jehož vzácnou zvláštní cenou (Eugen Wüster Prize) jsem

později byl poctěn: cenu jsem obdržel „in recognition of indefatigable efforts to advance and promote the discipline of terminology“. Při vzájemné spolupráci s neязыkovými pracovišti se mi podařilo v letech 1953–1965 při zaměstnání získat PhDr., CSc. a docenturu, takže jsem byl připraven k období filologickému. Nyní je vhodné shrnout, čeho jsem v letech před 1965 v terminologické oblasti dosáhl.

Když jsem našel místo na technických institucích a zabýval se intenzivně odborným jazykem a terminologiemi, uvědomil jsem si, že tu jde o problematiku zásadní jazykové důležitosti a že je možno využít čekání na univerzitní místo k teoretickému uchopení této otázky. Pochopil jsem, že tyto otázky měly význačné místo již po založení Pražského lingvistického kroužku v roce 1926 u Bohuslava Havrána,² Zdeňka Vančury³ a Leontije V. Kopeckého.⁴ Rozhodl jsem se pokračovat v tomto úsilí.

O třicet let později jsem uveřejnil v *Československém terminologickém časopise* článek „Termín a jeho definice“,⁵ historický přehled českých a slovenských prací terminologických od Havrána po Karla Hausenblase (tj. z let 1929–1963). Článek měl značný ohlas, byl přeložen do čtyř jazyků a v německém překladu našel cestu do významné německé chrestomatie dějin terminologického bádání. Zřejmě přispěl k tomu, že se objevoval v literatuře termín „Československá (nebo Pražská) škola terminologická“. Touto dobou byly moje zájmy terminologické začleněny do zájmů lingvistických pod názvem *linguistique de la langue savante* (tj. „jazykověda učeného jazyka“, o které se zejména pojednává na materiálu francouzského jazyka v mé knize *La langue française de la technique et de la science*.⁶ To znamená, že moje badatelská linie čistě lingvistická se integrovala s linií terminologickou, neboli že zkoumání odborného jazyka a terminologie se stalo součástí mé lingvistiky, takže nedocházelo k interferenci. Současnou situaci tohoto přístupu k terminologii, který nazývám znakovým, funkčně struk-

² Havránek, B. (1929): Funkce spisovného jazyka. In: *Sborník přednášek proslovených na prvním sjezdu čsl. profesorů filosofie, filologie a historie*, s. 130–138. Havránek B. (1932): Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*, s. 32–84. Havránek B. (1943): Terminologie (heslo). In: *Ottův slovník naučný nové doby, Dodatky k velkému OSN, díl VI, sv. 2*, s. 1074–1078.

³ Vančura, Z. (1934): *Hospodářská lingvistika*. Praha.

⁴ Kopeckij, L. (1935): O lexikálním plánu hospodářského jazyka. In: *Slovo a slovesnost 1*, s. 120–122.

⁵ Kocourek, R. (1965): Termín a jeho definice. In: *Československý terminologický časopis 4*, s. 1–25.

⁶ Kocourek, R. (1991): *La langue française de la technique et de la science. Vers une linguistique de la langue savante*. Présentation de A. Rey. 2. vyd., 327 s. Wiesbaden: Oscar Brandstetter.

turním, shrnuji v nedávném článku „Slovo k jazykovědnému studiu terminologie“.⁷

Po mém příchodu na Dalhousie University začalo nové, vpravdě univerzitně filologické období. Postupně jsem přednášel dvanáct semestrálních nebo celoročních přednášek pro studenty MA a Ph.D. (v angličtině nebo ve franštině): *Lingvistika*, *Lingvistický seminář*, *Dějiny lingvistiky*, *Lexikologie*, *Lexikální tvorivost*, *Funkční lingvistika*, *Terminologie a odborný jazyk*, *Lingvistika textu*, *Definice a metafora*, *Metafora v literárních textech*, *Teorie překladu*, *Slovník a kultura*.

Zorganizoval jsem spolu s kolegy katedrový graduační lingvistický program a zavedl periodické konference *Dalhousie University International Linguistic Symposia*, tj. mezinárodní konference na lingvistická témata, k nimž jsem připravoval důkladné referáty, zval zahraniční experty a založil časopis ALFA. V této době jsem publikoval například tyto studie:

Le réductivisme lexical : remarques sur la linguistique sans mots
Définition, sémantique lexicale et théorie linguistique
Text and Discourse
Ouverture définitionnelle et métaphorique
The Prefix *post-* in Contemporary English Vocabulary
La linguistique du texte et la prose
Points de suspension : points de vue linguistiques
Les comparaisons linguistiques et la comparaison bilingue intégrale
L'anglais et le français : rapports entre deux langues
Shakespeare's and Fletcher's 'The Two Noble Kinsmen': A Jacobean Play, Its
Language and the Relevancy of Its Linguistic Characteristics in Four French
Translations
Notes on the Term Deep Structure
Set Metaphors in English Linguistic Terminology: On Trees, Islands, Visitors and
Daughters
Sur les propriétés des termes linguistiques français
À propos du poststructuralisme : sa sémantique et ses aspects linguistiques
(Sem svým způsobem patří moje úvodní přednáška v terminologické skupině, již
jsem předsedal, na XVII. Mezinárodním kongresu lingvistů v Praze v roce
2003.)

Celkem osmnáct takovýchto studií je přetištěno v mé knize *Essais de linguistique française et anglaise / Essays in French and English Linguistics*.⁸

⁷ Kocourek, R. (2012): Slovo k jazykovědnému studiu terminologie. In : J. Čmejrková – J. Hoffmannová – J. Klímová, eds., *Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*. Praha: Univerzita Karlova, Karolinum, s. 41–47.

⁸ Kocourek, R. (2001): *Essais de linguistique française et anglaise. Mots et termes, sens et textes / Essays in French and English Linguistics. Words and Terms, Meanings and Texts*. 441s. Louvain – Paris: Éditions Peeters.

Dříve než přikročím k páté otázce, zmíním se o svých přednáškách a publikacích z období své emeritní profesury po roce 1994. Zde následují jejich tituly, tři původně přednesené v angličtině, dvě ve franštině, ostatní v češtině:

K jedinečnosti lidských přirozených jazyků (angl.)
O Trnkovi, o jazykovědě a znacích (angl.)
O filologii Bohumila Trnky (angl.)
O lexikálně sémantické reduktivnosti teorie a tzv. smrti jazykového znaku (Jakobsonovská přednáška v PLK)
Pražský lingvistický kroužek a Trnka
O filologii, moderní filologii a Kruhu
Filologie a humanizující stránky jazykovědy
Slovo k diskusi o filologii
Jazykověda a terminologie
K epistemologii humanitního jazykozpytu
O centro-periferické perspektivě v lingvistice (fr.)
Poznámka o typech členění větné linearity (fr.)
Slovo k jazykovému studiu terminologie
Pohled na originální interdisciplinární, dynamickou, herní a dekonstrukčně kritickou teorii řeči

Tyto emeritní studie byly předneseny a publikovány v České republice převážně v češtině v následujících deseti čelných s jazykovědou spojených organizacích či časopisech: Ústav anglického jazyka a didaktiky, Jazykovědné sdružení, Pražský lingvistický kroužek, *Slovo a slovesnost*, *Jazykovědné aktuality*, Ústav pro jazyk český, Kruh moderních filologů, *Časopis pro moderní filologii*, Ústav romanistiky (JČU v Českých Budějovicích), Společnost pro vědy a umění.

Jedním z cílů těchto přednášek bylo, abych se po delší době seznámil s naším lingvistickým prostředím, ale také to, aby se čeští lingvisté seznámili s tím, čím jsem se teoreticky zabýval v době svého zahraničního působení.

JK: Řada Vašich prací se zabývá konceptuálním vývojem lingvistiky, filologie zejména se zřetelem k tradicím pražského strukturalismu, ale pochopitelně i v daleko širších souvislostech – zároveň jste měl a máte možnost lingvistické dění u nás vnímat zevnitř, ale právě tak i zvenčí, ze zahraničí: dala by se československá, česká jazykověda – řekněme viděno od 30. let minulého století – nějak celostně charakterizovat?

RK: Česká jazykověda ve smyslu této odpovědi je původní jazykověda udržující tradici Pražského lingvistického kroužku třicátých let v jejích proměnách a v jejím růstu v čase a mimopražském prostoru. Jde zde o jazykovědu spočívající na funkčním strukturalismu, jazykovém znaku a komunikaci, popřípadě spojenou s některými humanizujícími rysy středoevropské filologie. Jako taková je složitou kombinací děl mnoha lingvistů, kteří na jedné straně sdílejí řadu principů a na straně druhé se v mnohém liší, čímž vytvářejí rozsáhlou a mnohostrannou mozaiku svěžích teorií. Z tohoto důvodu byl dobrou formou charakteristiky české jazykovědy kdysi kolektivně vytvořený, v dějinách jazykovědy slavný text

akademické pracovní skupiny pro funkční jazykozpyt z konce padesátých let,⁹ vypracovaný v Trnkově skupině pro strukturní jazykozpyt a přeložený do řady jazyků.

Pražský lingvistický kroužek vznikl v roce 1926 a rozvíjel se v době, kdy se do města svobody sbíhali evropští intelektuálové zleva i zprava v útěku před totalitními režimy. Mathesius, Jakobson a kolektiv pomáhali vytvářet jazykovědnou teorii, která nahrazovala psychologizující, plně rozvinutou teorii mladogramatiků. Pražský kroužek byl svým základem jednou z tehdejších evropských jazykovědných škol, které se vyvinuly částečně pod vlivem de Saussurovým. Brzy se vypracoval ve svérázné pojetí existující s překážkami i v pohnuté době dvacátého století. Jeho internacionální povaha se oslabila, takže lze dnes přijmout, pane profesore, Vaše ad hoc označení *česká jazykověda*. Strohý požadavek přísné strukturní pravidelnosti byl opuštěn a vytvořila se ústrojná kombinace strukturalismu s funkčností, jež je nejspecifičtějším rysem naší školy a realizuje se například díky tomu, co bylo formulováno jako prožívání (*internalisation*)¹⁰ (bez psychologického přimísení). Je to výraz navržený Trnkou již v roce 1943 a objevující se v titulu *Užívání a prožívání jazyka*, tj. ve sborníku věnovaném Františku Danešovi k devadesátinám.

Zatímco je strukturalismus zaměřen spíše na formální, relační stránku jazykovědy, spočívá sémantický základ v pojmu jazykového znaku, který svým označujícím a označovaným (*signifiant* a *signifié*) je základem pojmu komunikace a je zaměřen na vyjádření nebo porozumění sémantického obsahu individuálních lexikálních jednotek ve větách a textech (promluvách, *utterances*). Je to klíčový pojem, který nelze s Derridou považovat za mrtvý.

V páru termínů *synchronie* a *diachronie* je tendence, ne všeobecná, považovat oba póly za rovnocenné a oba za podléhající strukturním zákonům. V klíčovém páru *jazyk* a *řeč* (*langue* a *parole*) se nabízí dvojí protikladné pojetí požadující buď odvozovat řeč z jazyka, anebo naopak jazykový systém získávat rozбором textů. Toto druhé řešení převládá a bylo již navrhováno pod pojmem „lingvistika řeči“. Je také oprávněný názor, že jazyk a řeč jsou mylná dichotomie. V oblasti srovnávání různých jazyků se vedle genetického srovnávání příbuzných jazyků uplatňuje analytické porovnávání jazyků nepříbuzných. V systému hierarchických rovin se mohou uplatnit roviny další, podle požadavků dané teorie. Pozornost je věnována obecným otázkám písma (Josef Vachek), tak zanedbávaného, i když je zřejmé, že úkolem jazykovědy je rozbor promluv mluvených i *psaných*. Velkou pozornost doma i v zahraničí vyvolalo aktuální členění větné (AČV) neboli funkční perspektiva větná. Výzkum někdy upozorňuje na jevy, které zpřes-

⁹ Trnka, B. a kol. (1958): Prague Structural Linguistics. In: *Philologica Pragensia* 1, s. 33–40.

¹⁰ Trnka, B. (1943): Obecné otázky strukturálního jazykozpytu. In: *Slovo a slovesnost* 9, s. 57–68. Trnka, B. (1966): A Remark Concerning the Linguistic Sign and Communication. In: *Studies in Language and Literature in Honour of Margaret Schlauch*. Warsaw, s. 453–456. Čmejrková, S. – Hoffmannová, J. – Havlová, E., eds. (2010): *Užívání a prožívání jazyka. K 90. narozeninám Františka Daneše*. Praha: Karolinum.

ňují a komplikují naše chápání jazykové struktury. Z těchto jevů zmiňuji zatím tyto: definici a metaforu, hernost, prožívání. Domnívám se, že rozvoji jazykovědy přispívá mimo jiné zkoumání takovýchto otázek stejně tak jako rozšíření zkoumaných textů o texty krásné a odborné literatury.

JK: A plány do budoucna, ty badatelské, ale nejen ty...?

RK: Zbude-li čas, míním důkladně vyložit, co jsem myslil větou v závěru jednoho článku: *The point is to listen to what the texts are telling us* („Jde o to naslouchat tomu, co nám říkají texty“) a dobře žít.

Závěrem bych rád vyslovil vřelý dík svému tazateli panu profesorovi Janu Kořenskému a členům redakce Jazykovědných aktualit.

JK: Pane profesore, děkuji Vám za rozhovor a dovolu, abych Vám u příležitosti životního jubilea jménem Jazykovědného sdružení, redakce a čtenářů *Jazykovědných aktualit* popřál do dalších let zdraví, radost z práce i ze života vůbec. Těšíme se, že se s Vámi budeme pracovně, ale ne jen pracovně při Vašich cestách do České republiky i v dalších letech pravidelně setkávat.

Jan Kořenský
Univerzita Palackého v Olomouci
korensky@usc.ces.cz

Komise pro slovanskou slovotvorbu jubilejně

Téměř dvacet let po svém ustanovení (na podzim 1994) se v německém univerzitním městečku Wittenbergu ve dnech 11. až 16. května 2014 sešla na 15. jubilejní konferenci Komise pro tvoření slov při Mezinárodním komitétu slavistů.¹ Téma letošního setkání jedné z nejaktivnějších komisí Komitétu znělo *Slovanská slovotvorba ve srovnání: teoretické a pragmatické aspekty*. Ve více než čtyřech desítkách referátů a následných zajímavých diskusích se pozornost soustředila na široké spektrum aktuálních témat, úkolů a perspektiv tvoření slov v dílčích slovanských jazycích, v konfrontačním pohledu i z hlediska obecně teoretického. – Připomeňme v přehledu některá dílčí témata a myšlenky wittenbergské konference.

Jednání zahájil A. Lukašanec (Minsk, současný předseda komise) zamyšlením nad obecnými problémy srovnávacího výzkumu slovanské slovotvorby. Jako jeho hlavní perspektivy uvedla K. Waszakowová (Varšava) narůstající potřebu využívat elektronická (především korpusová) data a interpretovat slovotvorné jevy z hlediska nových sémantických koncepcí, zejména kognitivních, což může mj. vést k ověřování a potvrzování typologických rysů slovanských jazyků. K. Waszakowová v přehledu uvedla konkrétní příklady takových přístupů ve slovotvorných pracích polských, českých, ruských, ukrajinských i jiných. Pojetí, klasifikace a konkurence slovotvorných prostředků a způsobů byly námětem několika referátů, ilustrovali je např. B. Čorić a R. Dragičević (Bělehrad) nebo I. Bozděchová (Praha). Shodně či obdobně byla konstatována nejednoznačnost a přechodovost některých slovotvorných morfémů (na škále radix – radixoid – afixoid – afix, příp. konfix) i slovotvorných způsobů (derivace a kompozice, jejich kombinace, kvaziderivace, kvazikompozice apod.), a to zejména při tvoření neologismů a hybridních a cizích slov. Taková obsahová a pojmová nejednotnost se samozřejmě odráží i v nejednotnosti terminologické. Tyto a pak i některé další referáty tak dokumentovaly sílící projevy internacionalizace ve slovní zásobě i v repertoáru slovotvorných prostředků v moderních jazycích. Internacionální morfémy přechodného typu ve slovanských jazycích se pokusila z hlediska teoretického a pragmatického zhodnotit také E. Koriakowcewová (Siedlce), kognitivně-diskurzivní báze nových slov pak posuzovala na základě slovníku nových termínů a pojmů v ruštině J. V. Petruchinová (Moskva), formální stránkou,

¹ O dosavadní činnosti této komise viz Bozděchová, I. (2007/2008): Zasedání Komise pro tvoření slov při Mezinárodním komitétu slavistů. In: *Český jazyk a literatura* 58, 2007/2008, s. 244–245. Bozděchová, I. (2008): Deset konferencí Komise pro slovanskou slovotvorbu při Mezinárodním komitétu slavistů. In: *Naše řeč* 91, s. 260–266.

sémantikou a fungováním přejímek v slovních, slovotvorných a smíšených (radikálně-slovotvorných) hnízdech na základě ukrajinštiny naznačila L. Kysljuková (Kyjev). Jak se zrcadlí sémantika a pragmatika slova v derivačních procesech, demonstrovala na odvozených adjektivech a slovesech (v ruštině a u jejich korelátů ve slovanských jazycích) Z. A. Charitončiková (Minsk). Přínosný a pro komisi (záslužně) poněkud novátorský byl také pohled na slovanské nominální fráze jako na jednotky na hranici mezi syntaxí a slovotvorbou (R. Hammel, Berlín).

Mezi tradiční tematické okruhy patřily jevy související se vztahy slovotvorby s jinými lingvistickými disciplínami; tak např. R. Belenčiková (Magdeburg) hovořila o slovnících ve slovotvorbě a o slovotvorbě ve slovnících, Z. Rudniková-Karwatowová (Varšava) o teoretických a pragmatických aspektech utváření slovanské slovotvorné terminologie, I. G. Miloslavskij (Moskva) o slovanské aspektologii jako součásti slovotvorby a o důsledcích tohoto pojetí pro gramatiku a lexikologii. Primárně lexikologické východisko bylo zvoleno také k analýze derivačního hnízda jako předmětu a modelu slovotvorné teorie (A. V. Nikitič, Grodno) nebo pro témata jako slovotvorné hnízdo a pojmové rámce (A. Nagórková, Berlín/Varšava), paralelnost zásad slovotvorné kategorizace slovní zásoby ve slovanských jazycích (E. Karpilovská, Kyjev), slovotvorba a etymologie (L. Selimski, Katowice). Metodologicky zaměřený byl příspěvek J. Baltovové (Sofie) zamýšlející se nad místem a aplikací postupů od významu k formě a od formy k významu ve slovanských slovotvorných výzkumech – oba přístupy byly prezentovány ve smyslu přímého vztahu mezi moderní teoretickou lingvistikou a současnou slovotvornou teorií. Diachronní slovotvorbě se věnovala K. Kleszczowová (Katovice) v příspěvku o tvoření (syntaktickou a funkční derivací) a o funkčních proměnách adverbii v polštině a S. Mengelová (Halle) v pojednání o derivaci jako specifickém rysu slovanské slovotvorby ve smyslu příčiny a důsledku diachronních procesů.

Díleč výsledky korpusově založených analýz prezentovala (kromě I. Bozděchové na materiálu českých složených názvů osob) I. Stramljičová Brezniková (Maribor) – využila je jako základ k posouzení konkurence sufixů substantivních slovotvorných synonym ve slovinštině. Kognitivní a pragmatické východisko i perspektivu zdůraznila ve svém příspěvku L. Raciburská (Nižnij Novgorod) – naznačila, jak se v moderní slovotvorbě projevuje antropocentrismus posilováním jazykové (slovotvorné) tvořivosti, hry a originality v médiích i v dalších oblastech spjatých s tvořením slov, jak fungují nová pojmenování jako fragmenty národně-kulturní paměti v řeči i v jazykovém systému, a jak se tedy v době celosvětové globalizace stává naléhavou otázka národní identity. K průvodní či potenciální proměně pragmatických rysů pojmenování dospěla na základě analýzy bezsufixálních obyvatelských jmen ve slovanských jazycích T. Avramovová (Sofie); zároveň konstatovala terminologickou variantnost označování těchto názvů a procesů jejich tvoření (např. desufixace) a oprávněnost jejich zařazení názvů do slovotvorného systému obyvatelských jmen.

Jak jsme se pokusili stručně naznačit a ilustrovat, zřetelným rysem a jednou z nejdůležitějších spojnic mnoha příspěvků, které zazněly na konferenci, byl interdisciplinární pohled na slootovorné jevy a prolínání některých nových přístupů do slootovorby (kognitivní, pragmatická, textová a korpusová lingvistika), materiálové sondy založené na textech korpusů národních jazyků, evidence projevů internacionalizačních tendencí ve slootovorných systémech současných slovanských jazyků, pragmatické rysy slootovorně utvářené slovní zásoby a jejich výskyt, variantnost a funkčnost v komunikačně rozmanitých typech textů. Plné znění všech konferenčních příspěvků přinese chystaná monografie, která bude péčí Slovanského semináře Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg publikována v průběhu letošního roku.² Hlavní organizátorkou konference byla prof. Dr. Svetlana Mengelová, vedoucí semináře, a pod jejím vedením se tato instituce představila jako dobrý, vlídný a spolehlivý hostitel jubilejní konference (v historii Komise pro slovanskou slootovorbu již podruhé, poprvé se ve Wittenbergu sešla v roce 2001). Patří jí poděkování za vynikající organizaci i za pracovní a přátelskou atmosféru jednání, umocněnou důstojným a přátelským prostředím s významným historickým koloritem. Nové odborné podněty jsou důležitou výzvou pro další slootovornou práci všech členů komise, inspirací však mohou být i pro každého, koho zajímají otázky současné (a budoucí) slovanské slootovorby.

Ivana Bozděchová
Univerzita Karlova v Praze
ivana.bozdechova@ff.cuni.cz

Brněnská konference mladých jazykovědců³

V Ústavu českého jazyka brněnské Filozofické fakulty proběhlo 4. října 2013 setkání mladých jazykovědců diskutujících na téma „Proměna jazyka v době nových médií a technologií“. Jednalo se o jednodenní konferenci⁴ studentů (doktorských a magisterských studijních programů) a mladých jazykovědců z českých i zahraničních univerzit nebo odborných pracovišť.

² Mengel, S. (ed.): *Slawische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und pragmatische Aspekte*. LIT-Verlag, Münster, Slavica Varia Halensia, sv. 12 (v tisku).

³ Příspěvek vznikl v rámci projektu MUNI/A/0792/2013 Čeština v jednotě synchronie a diachronie – 2014.

⁴ Konference byla realizována v rámci projektu *Konference studentů českého jazyka 2013* (MUNI/B/0796/2012), který byl podpořen Grantovou agenturou MU: Podpora projektů specifického výzkumu zaměřených na organizaci studentských vědeckých konferencí. Pořadatelský tým tvořili doktorští studenti Zuzana Děngeová, Jan Šplíchal, Pavlína Vališová.

Zvolené téma „Proměna jazyka v době nových médií a technologií“ mělo ukázat na aktuálně řešené lingvistické otázky a mělo zahrnout jak proměny jazyka vlivem elektronické komunikace, internetu apod., tak i možnosti výzkumu jazyka, které nové technologie poskytují, zejména elektronické zpracování jazykových dat, tvorbu a využití jazykových korpusů, vytváření lexikálních databází apod. Dané téma bylo vybráno nejen vzhledem k tomu, že je velmi aktuální a navazuje na výzkum Ústavu českého jazyka Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, kde vznikl nový obor Čeština se specializací počítačová lingvistika, ale také proto, že záměrem pořadatelů konference bylo pozvat do Brna jazykovědce podobného zaměření a diskutovat s nimi nad tématem jejich odborného zájmu.

Konferenci zahájila doc. Klára Osolobě (Ústav českého jazyka FF, Brno) plenární přednáškou s názvem „Přegenerování a podgenerování: Skylla a Charybda automatické morfologické analýzy“. V přednášce představila některé problémy automatické morfologické analýzy v Českém národním korpusu a uvedla cenné návody, jak lze přegenerování a podgenerování při zkoumání slovo tvorby eliminovat. Vlastní program konference byl rozdělen do tří tematických bloků. První z nich nesl název „Tvorba a využití malých specializovaných korpusů, korpusy a výuka jazyků“, kde zazněly zejména příspěvky týkající se budování malých specializovaných jazykových korpusů. Příspěvky pojednávaly o korpusu z učebnic češtiny jako cizího jazyka (Pavlína Vališová, Ústav českého jazyka FF, Brno), korpusu česky psané korespondence Bedřicha Smetany (Lucie Rychnovská, Ústav českého jazyka FF, Brno), korpusu novinových titulků (Pavlína Sedlářová, Ústav českého jazyka FF, Brno), využití Českého národního korpusu ve výuce češtiny pro cizince (Barbora Kočařová, Ústav českého jazyka FF, Brno) a o mluveném korpusu, který slouží fonetickému výzkumu (Veronika Štěpánová, oddělení jazykové kultury ÚJČ AV ČR). Zejména poslední příspěvek vzbudil v diskusi zájem, neboť se dotýkal problematiky současné výslovnostní normy, přičemž absence aktuální normativní nebo kodifikační příručky je palčivým problémem většiny lingvistů⁵.

Druhý blok konference tvořily příspěvky na téma „Tvorba a využití lexikálních databází, analýzy specifik jazyka nových médií“. V příspěvku „Akademický slovník současné češtiny a softwarový nástroj pro jeho tvorbu“ Michaely Liškové (oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ, Praha) byl představen software pro tvorbu moderního výkladového slovníku, a zároveň byly nastíněny některé aspekty problematiky psaní slovníků. Renáta Neprašová (oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ, Praha) ve svém příspěvku prezentovala neologickou excerpční databázi EDA,⁶ současně s analýzou vybraného lexikálního materiálu tzv. blendů jako aktualizčních prostředků zejména publicistic-

⁵ Srov. Štěpánová, V. (2013): Fonetická problematika v jazykové poradně. *Naše řeč* 96/3, s. 61–77.

⁶ Jedná se o interní neologickou excerpční databázi oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ AV ČR, v. v. i., jejíž lexikální obsah vzniká excerpci převážně publicistických textů.

kých textů. V této sekci dále zazněly příspěvky zabývající se novými pojmenováními: nová slovesná pojmenování na internetu (Zuzana Děngeová, Ústav českého jazyka FF, Brno), přechylovaná přejatá slova v češtině a ruštině (Nadežda Franke, Universita Christiana Albrechta v Kielu) a kompozita s prefixoidem *euro-* v češtině a ruštině (Zbyněk Michálek, Ústav slavistiky FF, Brno).

V posledním bloku s názvem „Proměna jazyka vlivem elektronické komunikace a internetu“ zazněly různorodé analýzy jazyka, a to zejména jazyka na internetu. Blog jako žánr potvrzující dynamický vývoj komunikačních prostředků představil Jarmil Vepřek (Ústav českého jazyka FF, Brno), o kontaktovosti v prezentacích českých firem na Facebooku pojednal Jan Šplíchal (Ústav českého jazyka FF, Brno). Lexikálně-pragmatický rozbor lexika seznamovacích inzerátů na internetu přednesla Tereza Marková (Ústav českého jazyka FF, Brno). Kognitivně-lexikální analýzou sekularizovaných slovních spojení „Duch svatý“ a „archa Noemova“ přispěl Johannes Heinke (Humboldt-Universität zu Berlin). Velmi podrobné zkoumání v oblasti pojmenovávání vlastních jmen vlakových spojů (porejonym) na území ČR v letech 1993–2013 představila Michaela Ficnarová (Ústav českého jazyka FF, Brno).

Přednesené příspěvky budou uveřejněny v elektronickém sborníku, který bude vyvěšen na webových stránkách Ústavu českého jazyka FF, Brno. Informace o sborníku budou dostupné také prostřednictvím facebookové skupiny „Brněnští lingvisté“, která byla organizátory založena za účelem informování o konferenci. V rámci této skupiny je také možné sdílet novinky, informace o pořádaných jazykovědných konferencích, přednáškách i různých jazykových zajímavostech, je možné zde také navzájem komunikovat s dalšími lingvisty.

Brněnské setkání bylo vzhledem k obohacujícím a podnětným referátům, hojně účasti i dobré atmosféře konference velmi příjemné. Pořadatele potěšily zejména pozitivní reakce přednášejících studentů, kteří ocenili možnost představit své projekty mimo uzavřené semináře, získat zpětnou vazbu od odborníků (i kolegů studentů) v sále a vyslechnout si i náměty pro své případné další projekty.

Zuzana Děngeová
Masarykova univerzita
zdengeova@mail.muni.cz

Pokyny pro přispěvatele

Jazykovědné aktuality (časopis Jazykovědného sdružení ČR) přináší vědecké články z oboru lingvistiky, recenze, zprávy o konferencích a informace o činnosti Jazykovědného sdružení ČR. Časopis je otevřen také začínajícím lingvistům. Tematická čísla bývají věnována mimo jiné seminářům pořádaným JS. Příspěvky procházejí interním recenzním řízením.

Své texty zasílejte e-mailem Martinovi Šemelíkovi, výkonnému redaktorovi Jazykovědných aktualit (martin.semelik@googlemail.com). Součástí článků je **abstrakt v angličtině** v rozsahu 100 až 200 slov (včetně překladu titulu článku) a **seznam klíčových slov** v počtu 3 až 10, též v angličtině. Abstrakt by měl být svou povahou rematický a shrnovat obsah celého článku, nikoli jen výsledky. Ostatní typy příspěvků (kronika, recenze, zprávy) abstrakt ani klíčová slova nemají. Při úpravě příspěvku je třeba dodržovat tato pravidla:

1. Pro editaci textu používejte editor Word, písmo Times New Roman o velikosti 12, řádkování 1,5, odsazení odstavců 0,5 cm zleva. Text zarovnejte do bloku.
2. Text, který má být vysazen kurzivou, musí být v kurzivě zapsán.
3. Pro zdůraznění se užívá **tučné písmo**.
4. Na literaturu se v textu odkazuje příjmením autora, rokem vydání díla, popř. stránkovým údajem v závorkách (Kopečný, 1980, s. 34).
5. Seznam literatury je uveden na konci, nečísluje se a řadí se abecedně podle příjmení autora; pokud je uvedeno více položek téhož autora, řadí se chronologicky. V seznamu literatury má být uvedena pouze literatura, která je v článku citována nebo na kterou se odkazuje.
6. V oddílech Kronika a Recenze se bibliografické údaje uvádějí přímo v textu (do závorky).
7. Bibliografické záznamy mají následující podobu:
Garvin, P. L. (1993): Funkční empirismus – noetický podklad soudobého funkcionalismu. In: *Slovo a slovesnost*, 54, s. 241–253.
Ivanič, R. (1994): Characterizations of context for describing spoken and written discourse. In: S. Čmejrková – F. Daneš – E. Havlová (eds.), *Writing vs Speaking: Language, Text, Discourse, Communication*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, s. 181–186.
Mathesius, V. (1982): *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon.
8. Text poznámek lze vytvářet automaticky v editoru Word.
9. Text formátujte co nejméně; nepoužívejte žádné automatické formáty ani kontrastní druhy nebo velikosti písma.